

ՍՇ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

**ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԱԼԵՈԳՐԱՖԻԱՅԻ**

ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ НЕ ПОЗЖЕ

обозначенного здесь срока

49199-72

Ա-16

ԱՇ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՄԱՐԿԱԿԱՆ Է 1961 թ.

**ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱԼԵՈԳՐԱՖԻԱՅԻ**

Դասախոսությունը կադացված Յերեվանի
պետական համալսարանի պատմական
ֆակուլտետի V մասնագիտական կուրսում

A $\frac{\pi}{13189}$

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Պալեոգրաֆիա բառը—հունարենն է և նշանակում է հնագրություն (πολαιός = հին և γράφω = գրում եմ)։ Առարկայի նպատակն է ուսումնասիրել՝ գրության առաջացումը, ձևափոխումը, տարածումը, ինչպես և այն ամենը, ինչ վոր կապվում է նշված հարցերի հետ—գրելու նյութը, գրելու ժամանակը, ձևագրի գրիչները, և այլն։ Հայկական պալեոգրաֆիայի ներկա համառոտ կուրսը նպատակ է դնում ծանոթացնել հայկական գրության առաջացման, ձևափոխման և տարածման հետ։ Նա սովորեցնում է նաև՝ թե ինչպես պիտի վորոշել ուսումնասիրության յենթակա տեքստի ժամանակն ու վավերականությունը։

Հայկական պալեոգրաֆիայի նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության և գրականության համար բավականաչափ մեծ է։ Նա համարվում է հայ ժողովրդի պատմության և գրականության ոժանդակ կարևոր դիսցիպլինաներից մեկը։ Հին և միջնադարյան հայոց պատմությամբ և գրականությամբ զբաղվող մասնագետներն իրենց ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրներն, ինչպես հայտնի յե, ձևագիր և վիժագիր տեքստերն են դարձնում։ Հայկական պալեոգրաֆիայի հիմնական որոնքներին անծանոթ անձնավորությունը, պարզ է, վոր չի կարող ոգտվել այդ բնագրերից։

Պալեոգրաֆիայի նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության և գրականության ուսումնասիրության ասպարեզում մեծ է նաև մի ալ հարցում։ Մեզ հասած հայկական գրչագիր և վիժագիր տեքստերի զգալի մասը չունեն թվականներ։ Գրող, ընդորինակող և փորագրող անձինք հաճախ չեն գրում թվականը կամ գրում են, բայց հետագայում թվական պարունակող այդ մասը փչանում, կորչում է։ Պալեոգրաֆիան է դարձյալ, վոր մեզ ոգնության է գալիս՝ վորոշելու տվյալ տեքստի մոտավոր ժամանակը։

Յեւ, վերջապես, մեզ հասած գրչագիրը և վիժագիր տեքստերում հաճախ պատահում են գրության ժամանակի անձնություններ: Յերբեմն, որինակ՝ կեղծում են ձեռագրի գրելու ժամանակը: Կամ պատահում է՝ ուշ շրջանում ընդորինակող գրիչներն արտագրում են նախագաղափար որինակի հիշատակարանը նախկին ժամանակով, վորը և պատճառ է դառնում վորոշ շփոթությունների: Այս բոլոր դեպքում պալեոգրաֆիան մեզ սովորեցնում է ճիշտ ձևով մոտենալ ուսումնասիրություն յենթակա տեքստին և ճիշտ ձևով վորոշել նրա ժամանակը և վավերականությունը:

Հայկական պալեոգրաֆիայի շարադրված ամբողջական կուրսս մինչև այժմ, դժբախտաբար, գոյություն չունի: Սակայն նրա թեմաներից մեծ մասը, վորոշ դեպքում շատ մանրամասը, մշակված է մեր մատենագրություն մեջ:

Գրչության արվեստին վերաբերող առանձին հոգվածների մեք հանդիպում ենք դեռևս Մովսես Գերթողին, Դավիթ Անհաղթին և Ստեփաննոս Սյունեցուն վերագրվող Դիոնիսիոս Թրակիացու քերականության մեկնությունների մեջ: Նման հատվածներ կան նաև՝ Համամ Արեվելցու (IX դ.), Գրիգոր Մագիստրոսի (XI դ.), Հովհաննես Յերզնկացու (XIII դ.), Վարդանի (XIII դ.) և այլ հեղինակների կազմած քերականությունների կամ քերականության մեկնությունների մեջ:

Արջին դարերում առանձին հայ մատենագրեր կազմել կամ մեկնել են հայկական գրչության ամբողջական կուրսեր: Այդպիսի հայ հեղինակներից կարելի չէ հիշել՝ Արիստակես Գրչին (XIII դ.), վորի աշխատությունը վերնագրված է. «Վերլուծութիւնք բացերևապես բաղմազան բառից և բայից յոգնախումբ շարագրությամբ արարեալ զսա Առիստակէսի գրչի ի խնդրոյ բաղմաց յարհեստ՝ գրչութեան» (տես մեր մատենադարանի թիվ 3917 ձեռագիրը), Գեվորգ Սկեվոնցուն կամ Լամբրոնացուն (XIII դ.), վորի աշխատությունը վերնագրված է. «Խրատք գրչութեան, զոր արարեալ է Դէորդ վարդապետ՝ ի խնդրոյ Ստեփաննոսի մականուն Գոյներիցանց Կայթառանցոյ» (տես մեր մատենադարանի թիվ 267 ձեռագիրը) և Գրիգոր Տաթևացուն (XV դ.), վորի աշխատության վերնագիրն է «Գրիգոր Տաթևացոյ լուծումն դժուարիմաց բանիցն ի գերս գրչութեան Արիստակէսի և Դէորդայ Լամբրոնացոյ» (տես մեր մատենադարանի թիվ 7117 ձեռագիրը):

Հիմք կա յենթադրելու, վոր հայկական գրչության արվեստի վորոշ կուրսեր դասավանդվել են միջնադարյան հայոց դպ-

ջողջներում: Մեր մատենադարանի մի գրչագիր (XIV դարի), վորը պարունակում է Գեվորգի և Արիստակեսի կազմած գրչության արվեստի կուրսերը, ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Զի որպէս անհնար է թուոց ի լուծ լծել և ալօս պատառել և կամ եղանց յօդս վերանալ, նոյնպէս առանց աշխատելոյ ի սմա ոչ ոք կարէ հասու լինել արուեստին մեծի գրչութեան և որ յանդգնի համար- ձակիլ՝ ոչ կարէ գրել ճշմարիտն, այլ զեղծանէ զարուեստն և ա- ղաւաղէ գրելին ըստ անիմաստ խոհակերի, այսինքն՝ մսագործի, որ ոչ գիտէ զօրոշումն յօդուածին, այլ անհմտաբար հանէ զան- զամ այն միսն ի միւս անգամն և զմիւսոյն ի միւս» (տես թիվ 237 ձեռագիրը, Ստեփաննոս գրչի հիշատակարանը):

Հայկական պալեոգրաֆիային վերաբերող առանձին հարցեր և թեմաներ ժամանակակից գիտական պահանջների համաձայն սկսվել են մշակվել XIX դ. յերկրորդ կեսում: 1892 թ. Իսահակ Հա- րությունյանը մշակել և հայոց նշանագրերի ստեղծման և հայ- կական գրության տեսակների վերաբերյալ իր արժեքավոր աշ- խատությունը «Հայոց գիրը» վերնագրով: 1898 թ. Վիեննայի միա- թանության անդամ Հակոբոս Տաշյանը՝ յեվրոպացի գիտնական Շուխարդի (H. Schuchardt) հայկական պալեոգրաֆիայի վորոշ հարցերի նկատմամբ արված հարցումների կապակցությամբ, մշա- կել և հրատարակել է իր արժեքավոր աշխատությունը «Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ» վերնագրով՝ ծանրանալով հայկական պալեոգրաֆիայի մի շարք հարցերի վրա—գրության տեսակնե- րի, նրանց գործադրված ժամանակի, կրկնագրերի, բառատրոհու- թյան, կետագրության և այլն: Հայկական պալեոգրաֆիայի մը- շակման ասպարեզում անգնահատելի աշխատանք է կատարել պրոֆ. Հ. Աճառյանը: Նա իր մի շարք հոդվածներում, վորոնք լույս են տեսել «Հանդէս ամսօրիայ»-ում, մանրամասը մշակել և հայկական գրության նախնական տեսակները, ծածկագրությունը, «Իմաստնոց նշանագիր»-ը և պալեոգրաֆիային վերաբերող բազ- մաթիվ այլ հարցեր: Հայկական պալեոգրաֆիայի համար արժե- քավոր աշխատություններ են հանդիսանում՝ Մարկվարտի «Պատ- մություն հայերեն նշանագրերու» ուսումնասիրությունը, վեր- ջերս Արմֆանի Պատմության և Արխեոլոգիայի ինստիտուտի հրատարակած՝ ընկ. Կ. Ղաֆազարյանի «Հայկական գրի սկզբնա- կան տեսակները» աշխատությունը և բազմաթիվ այլ աշխատու- թյուններ, վորոնք մեծ չափով ոգնել են մեզ պալեոգրաֆիայի ներկա համառոտ կուրսի կազմման ժամանակ:

Պալեոգրաֆիայի մեջ մտնում են հետևյալ 15 թեմաները՝

- 1) Նախամեսոպոլյան գրի ու գրականության հարցը,
- 2) Հայկական գրության հնագույն նմուշները,
- 3) Հայ գրիչները,
- 4) Հայկական գրերի տեսակավորումը,
- 5) Յերկաթագիրը և նրա բնորոշ հատկանիշները,
- 6) Բոլորգիրը,
- 7) Նոտր գիրը և շղագիրը,
- 8) Համառոտագրությունները,
- 9) Գաղափարագրերը,
- 10) Ծածկագրության հիմնական տեսակները,
- 11) Թվերի գործածությունը հայկական գրականության մեջ,
- 12) Կետագրությունը,
- 13) Մանրանկարչությունը,
- 14) Տեքստերում կատարված աղավաղումները և փոփոխությունները,
- 15) Ձեռագրերի սիգնատուրայի լրացումը:

Պալեոգրաֆիայի կուրսի մեջ մտնող մի շարք թեմաներ մենք բաց ենք թողնում, վորովհետև նրանք այնքան մանրամասն են մշակված, վոր այժմ մեր խորհրդային համալսարաններում առանձին ոժանդակ կուրսեր են դառել: Այդ թեմաներից են՝ Մեմֆիդմոսիկան (վորն ուսումնասիրում է հնագույն գրամաների և մեղաների գրությունները), սֆրագիսիկան (վորն ուսումնասիրում է հին կնիքների գրությունները), դիպլոմատիկան (վորն ուսումնասիրում է հին կոնդակների, ակտերի և այլ վավերագրերի գրությունները) և եպիգրաֆիկան (վորն ուսումնասիրում է վիմագիր արձանագրությունները):

1. ՆԱԽԱՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ԳՐԻ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ

Հայ ժողովրդի կուլտուրայի և գրականության պատմության մութ և վիճելի հարցերից մեկը—նախամեսոպոլյան գրի և գրականության գոյության հարցն է: Խոսքն այստեղ սեպագիր գրության մասին չէ, վորը, ինչպես հայտնի չէ, գործ են ածել Հայաստանի նախաքնիկները և վորով գրված մոտ 110 արձանագրություններ են հասել մեզ, այլ մեք ներկա հայերեն գրությանը նախորդող գրի ու գրականության: Հայագետ գիտնականներն այդ գրության վերաբերյալ հայտնել են իրարից բավականին տարբեր կարծիքներ:

Մինչև XIX դ. յերկրորդ կեսը նախամեսորոպյան գրի և գրականության գոյության փաստն ընդհանրապես ժխտվել է: Գերիշխող է հանդիսացել այն տեսակետը, վոր նախ քան Մեսորոպը հայկական գիր ու գրականություն չի յեղել, Մեսորոպն եր, վոր առաջին անգամ ստեղծեց հայկական նշանագրերը (բացառությամբ յերկուսի, վորոնք հետագայում ավելացվեցին): Մեր պատմագրության մեջ այդ տեսակետի հիմնադիր կարելի չէ համարել Չամչյանին: Նա իր «Հայոց պատմութեան» առաջին հատորում գրել է. «Յայտ է առ ամենեսին, թէ գնշանագիրս հայոց՝ զոր վարեմք, եգիտ սուրբն Մեսորոպ ընդ ամենայն՝ երեսուն և վեց տառք՝ յայրէն մինչև ի քէ, ի բաց առեալ զՕն և զՖէն, որք ի յետին ժամանակս առեալ եղէն յայլոց ազգաց» (Մ. Չամչեան, Պատմութիւն հայոց, հատ. 1, էջ 755):

Հայկական գրչության վերաբերյալ գերիշխող այդ տեսակետն առաջին անգամ քննադատության է յենթարկվել Ինճիճյանի կողմից: Նա իր «Հնախօսութեան» մեջ փորձել է ապացուցել, վոր Վռամշապուհ հայոց թագավորի հրամանով Դանիելի մոտից Հայաստան բերված գրերը վնչ թե Դանիելի կողմից եյին ստեղծված, այլ հին հայկական գործածական գրերն էյին, վորոնք պահվել էյին նրա մոտ. «Դանիէլեան գիրս... ոչ եթե Դանիէլի է յօրինեալ, այլ առ նմին Դանիէլի պահեալք էին հայկական նշանագիրք...» (Լ. Ինճիճեան, Հնախօսութիւն 1, էջ 73):

Նախամեսորոպյան նշանագրերի գոյության հարցն ավելի համարձակ զնում է պրոֆ. Բ. Պատկանյանը: Նրա համոզմամբ «...ավելի ճիշտ է այն կարծիքը, վորի համեմատ Մեսորոպը վոչ թե գտավ հայոց այբուբենը, այլ արդեն յեղած, բայց ընդհանուրից չգործադրված Դանիելյան հայկական այբուբենը կատարելագործեց» (Проф. Патканов, տես նրա թարգմանած «История Мовсеса Каганкатваци» ծանոթագրությունները, էջ 326):

Նման վճռական յեզրակացությունների յեն հանգել նաև յեվրոպացի հայագետներ Հյուբշմանը, Պետերմանը և ակադ. Բրոսսեն: Այսպես, Պետերմանը նախամեսորոպյան նշանագրերի մասին հետևյալն է գրում. «Հայոց տառերի գյուտը վերագրում են Մեսորոպին, սակայն նորագույն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, վոր նա վնչ թե ամբողջ այբուբենն է գրել կամ կազմել, այլ մի հին, վաղուց մոռացված այբուբենը վերականգնել, կատարելագործել և տարածել է ամբողջ յերկրում» (H. Petermann, Real-Encyklopädie für protestantische Theologie. I, էջ 666):

Ակադեմիկոս Բրոսսին վոչ միայն համոզված է յեղել նախամես-
րոպյան շրջանում հայկական նշանագրերի գոյության հարցում,
այլև փորձել է վորոշել նրանց քանակը. «Հայոց հին այբուբենը
քաղկացած էր 22 տառից, վորի վրա Մեսրոպն ավելացրեց 14
տառ, այդպիսով կազմվեց նոր այբուբենն ըստ հունական շարա-
հարության» (Brosset, Deux Historiens Armeniens Kirakos de
Ganzac, 13-րդ ծանոթությունը):

Նախամեսրոպյան հայկական գրականության գոյության
հարցն ամենից ավելի համարձակ դրել է ակադեմիկոս Վ. Բրյուս-
ովը: Նա ուսեսերն լեզվով իր կազմած „Летопись историчес-
ких судьб армянского народа“ աշխատության մեջ մանրա-
մասը քննելով այն բոլոր փաստերը, վորոնք վկայում են հոգուտ
հայկական գրականության նախամեսրոպյան շրջանում գոյու-
թյան, յեկել է հետևյալ վճռական յեզրակացության: «Առաջին
չորս դարերի ընթացքում հայկական գրերի մի մասը շարա-
գրված է յեղել այլ լեզվի այբուբենով, իսկ մյուս մասը — Դանի-
ելյան գրերով» (В. Брюсов, Летопись... և՛ 47-48):

Հոգուտ նախամեսրոպյան հայ գրականության գոյության և
արտահայտվել նաև հայագիտության խոշոր ու հեղինակավոր դեմ-
քերից մեկը — Ն. Յ. Մառը: Նա իր նշանավոր «Ани» աշխատության
առաջաբանում, քննելով Անգրեկովկասի կուլտուրայի պատմու-
թյան մի շարք հարցեր հայկական գրականության վերաբերյալ,
յեկեւ է հետևյալ յեզրակացության. «Վողջ կովկասը, ներառյալ
նաև Հայաստանը, կուլտուրական են յեղել դեռևս ասորա-
բաբելական քաղաքակրթության եպոխայում: Հայաստանում մայ-
րենի լեզվով գրականություն գոյություն ունեւ մեր թվագրու-
թյունից դեռևս մի քանի դար առաջ» (Н. Я. Марр, Ани, 1934,
стр. 5):

Հայկական գրականությունը նախ քան Մեսրոպը և ընդհան-
րապես քրիստոնեությունից առաջ գոյություն ունենալու հար-
ցը դնող գիտնականները նշում են հետևյալ փաստերը՝

ա) Մեսրոպյան գրությանը նախորդող շրջանից մեզ հասել են
մի շարք հայ մատենագիրների աշխատությունները (Փավստոս,
Ագաթանգեղոս (Իհարկե վոչ մեզ հասած խմբագրությամբ) և
ուրիշները, վորոնք, հավանական է, գրվել են հայերեն, բայց այլ
նշանագրերով):

բ) V դարից առաջ Հայաստանում գոյություն ունեւ կազ-
մակերպված պետականություն: Այդքան հին պետականություն

ունեցող յերկրում չեր կարող գոյություն չունենալ տեղական լեզվով գրականություն։ Այդ անհրաժեշտ եր հատկապես ներքին հարաբերության համար։

դ) Հին հայ պատմիչները հիշում են առանձին հայ թագավորների քարտուղարներին։ Այդպիսի քարտուղարներին մեկն եր Ագաթանգեղոսը Տրդատ մեծի պալատում։ Այդ քարտուղարները, հավանական է, գրում էին վոչ միայն հունարեն և ասորերեն, այլև տեղական լեզվով։

դ) V դարից առաջ, ըստ Սորենացու և Փավստոսի տեղեկությունների, Հայաստանում գոյություն է ունեցել դատավարություն (Փավստոս, IV, 12, Սորենացի, III, 51)։ Այդ դատավարությունը, հավանական է, վարվել է տեղական լեզվով։

ե) Հեթանոսական Հայաստանում գտնվում էին մեծ թվով մեհյաններ, ուր քուրմերը ժամապաշտություն էին կատարում։ Դժվար թե այդ ժամապաշտությունը կատարվեր այլ լեզվով։ Հավանական է, նրանք ունեյին տեղական լեզվով գրված ծիսակատարության մատյաններ, և վոչ թե ամեն ինչ քուրմերը գիտեյին անգիր՝ ձևով։

զ) Սորենացին վկայում է, վոր պարս Շապուհ թագավորի հրամանով նրա ղորավարներից Մերուժանը մտել է Հայաստան, այրել և ձեռքն ընկած զրքերը և արգելիլ է հունարենից գրքերի թարգմանությունը («Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր՝ այրել, և հրաման տայր մի ուսանել զգպրութիւն յունարէն, այլ զպարսիկ, և մի ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեին մի լիցի Հայոց ընդ յունաց ծանօթութիւն»—Սորենացի, III, 36)։ Յեթն Շապուհի ժամանակ Հայաստանում գոյություն է ունեցել թարգմանություն՝ պարզ է, վոր գոյություն է ունեցել նաև հայ գրություն։

է) V դարից մեղ հասած կանոնական-կրօնական և փիլիսոփայական թարգմանական գրականությունն աչքի յի ընկնում իր ճշտությամբ և հարուստ վոճով։ Աստվածաշունչի թարգմանությունն, որինակ, ըստ մի շարք յիվրոպացի գիտնականների վկայության, հանդիսանում է բոլոր թարգմանությունների թագուհին։ Այդպիսի ճշտությամբ և գրական հարուստ վոճով թարգմանությունը հնարավոր եր միայն այն ժողովրդի մոտ, վորն ուներ գրական հարուստ լեզու և թարգմանական վորոշ տրադիցիա։

ը) Հեթանոսական շրջանում Հայաստանում պաշտվել է մի

աստված, վորի անունը յեղել ե Տիր (այդ նույն անունից ե տիրացու): Սա համարվել ե արվեստի ե գրականության աստվածը: Մի ժողովուրդ, վոր ունեցել ե գրականության ե արվեստի աստված, նա ունեցել ե նաև գրականութուն:

Թ) Յեկ, վերջապես, Փիլիստրատոսը (հույն հեղինակ, վորն ապրել ե III դ. առաջին կեսում) Ապպոդոնիոս Տիւանցւոյ վարքի մեջ բերում ե մի զրույց այն մասին, վոր Տավրոսում մի վագր ե բռնվել, վրին մի մանյակ ե մանյակի վրա հայերեն գրած «Թագաւոր Արշակ Նիւսեայ» (ἐπὶ ἑρχαπτο Ἀρμενίος παραμύασι Βασιλεὺς Ἀρσοκῆς θεφ Νυσιφ — II, 2 տպ. C. L. Kayser, հատ. I, հջ 44): Վագրի զրույցը կարող ե առասպել լինել, բայց վոր III դարի հեղինակը ծանոթ պիտի յեղած լինի հայերեն գրության գոյության փաստի հետ — դա կասկածից դուրս ե:

Նախամեսրոպյան շրջանում հայ գրի ու գրականության գոյութիւնը չնդունող աղբյուրագետները մատնացույց են անում հետևյալ փաստերը՝

ա) Կան մատենագրական պարզ վկայութիւններ նախամեսրոպյան գրականության բացակայութեան: Այսպես, Կորյունի մոտ կարդում ենք. «Զի ոչ էր գիր հայերէն լեզուիս՝ բազում պակասութիւն լինէր ճշմարտութեան աւանդիցն առ աշակերտեալսն» — Կորյուն, հջ 16):

բ) Հունարեն լեզվով են գրված Հայաստանի մեջ գտնվող հայ թագավորների հին արձանագրութիւնները: Այդպիսի արձանագրութիւններից ե՝ Տրդատ հայոց թագավորի արձանագրութիւնը Բաշ-Աբարանում (տե՛ս Ростовцев «Апаранская греческая надпись царя Тирдата»), Արմավիրի արձանագրութիւնը՝ գրված Սելևկյան շրջանում, Սերեոսի տեղեկութիւնը թե՛ «գրւորոջմեալ ի վերայ վիմի գամս ե զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց ե պարթևաց յունարէն զպրութեամբ» ե այլն:

գ) Արշակունի թագավորների մեղ հասած գրաճիւղը հունարեն գրով են կտրած (տե՛ս Sammlung Petrowicz, Arsaciden-Münzen, Wien 1904, s. 183—191, Tafel XXV):

Մեր կարծիքով ավելի հավանական ե յերևում առաջին գիտնականների յենթադրութիւնները, վորովհետեւ նախամեսրոպյան գրականութեան գոյութիւնը չնդունող գիտնականների բերած փաստարկումները վերաբերում են հայկական նշանագրերի բացակայութեան ե պաշտոնական շրջաններում հունարեն գրութեան գործածութեան: Հայկական վորոշ պատմիչներ, յերևում ե, վոր

նրանք աշխատում են հայկական գիրն ու գրականությունը, ինչպես և վողջ հայկական կուլտուրան, կապել քրիստոնեության հետ: Յեթե նախամեսրոպյան շրջանում յեղել և հայկական գրականություն, իսկ մեզ թվում է, վոր հարցի նման դրվածքը ճիշտ է, ապա պիտի յենթադրել, վոր քրիստոնեական կրոնը, յերբ ճանաչվեց վորպես պաշտոնական կրոն Հայաստանում, վնչ միայն քանդեց և վոչնչացրեց մեհյանները, այլև վոչնչացրեց նրանց ստեղծած վողջ գրականությունը:

Հայկական ներկա գրությունը կապվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հետ: Ժամանակակից պատմիչները (Կորյուն, Ղազար Փարպեցի և Մովսես Խորենացի) մանրամասն նկարագրում են հայկական ներկա գրերի ստեղծման պատմությունը. կուլտուրական այդ խոշոր փաստը նրանք պատմում են հետևյալ ձևով:— Մեսրոպ Մաշտոցը դիմում է Սահակ կաթողիկոսին՝ սեփական գրեր ստեղծելու համար: Վերջինս հավանություն և տալիս Մաշտոցի ցանկությանը և յերկուսով միասին դիմում են Վռամշապուհ հայոց թագավորին: Վռամշապուհը հայտնում է նրանց, վոր իրեն հայտնի չէ վոմն Դանիել ասորի յեպիսկոպոսի մոտ հայերեն նշանագրեր ունենալու փաստը: Մարդ են ուղարկում Դանիելի մոտ և բերում հայոց նշանագրերը: Պարզվում է, վոր հայոց այբուբենը թերի չէ,—պակասում են ձայնավոր տառերը: Մաշտոցը Վռամշապուհի թագավորելու հինգերորդ տարին մի խումբ աշակերտների հետ իջնում է Յեղեսիա և Ամիդ՝ հայկական նշանագրեր ստեղծելու ցանկությամբ: Աշակերտներին թողնելով այդ քաղաքներում, Մաշտոցը յերկու հոգու հետ միասին գնում է Մոպսուեստա քաղաքը՝ հայկական գրի վերաբերյալ Թեոդոս Մոպսուեստացուց խորհուրդներ ստանալու համար: Այստեղ ել հենց վերջնականապես կազմվում և հայկական մեր ներկա այբուբենը: «Այսպես—պատմում է Կորյունը—բազում աշխատութեան համբերեալ պես—վարոյ ազգին բարեաց ինչ օձան գտանելոյ. որում և պարզեց իսկ վիճակ յամենաշնորհն աստուծոյ, հայրական Հափուհ ծնանել ծնունդ նորոգ և սքանչելիս սուրբ աջովն իւրով նշանագիրս հայերէն լեզուին: Եւ անդէն վաղվաղակի նշանակեալ, անուանեալ և կարգեալ յօրինէր սիւղորայիւք և կապօք և ձայնատուր նշանօք»:

Նշանագրերի այդ ստեղծումը, ըստ նորագույն ուսումնասիրությունների, տեղի չէ ունեցել 407 թվին:

Մաշտոցը Մոպսուեստից գնում է Սամոսատ քաղաքը՝ հայ-

կազման տառերը գեղադրական մշակման յենթարկելու համար: «Եւ ապա,—շարունակում ե Կորյունը,—հրաժարեալ եպիսկոպոսացն սրբոց հանդերձ օգնականօք իւրովք իջաներ ի քաղաքն Սամոսատայ, յորում մեծապատիւ իսկ եպիսկոպոսէն և եկեղեցւոյն մեծարեալ լինէր: Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հռուփինոս անուն գտեալ, որ զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոցն զնրբագոյնսն զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ»¹:

Կորյունի հաղորդած այս վերջին տեղեկությունը վոմանք հասկանում են այն ձևով, վոր իբր Հռուփինոսը ստեղծում ե հայկական գրերի զանազան տեսակները, ըստ վորում, Կորյունի հիշված հատվածը նման մեկնաբանություն տվող բանասերները «Նրբագոյն»-ը համարում են նոտր գիրը (!), «կարճ»-ը—ուղղագրի յերկաթգիրը, «յերկայն»-ը—բոլորաձև յերկաթգիրը և «առանձին»-ը—փակագիրը: Մեր կարծիքով Կորյունի այդ տեղեկությունը ճիշտ չի մեկնաբանվում: Տեքստում պարզ ասված ե, վոր Հռուփինոսը խնամքով զանազանեց թանձր և նուրբ, կարճ և յերկար գծերը՝ լինեն նրանք ինքնակապ կամ գուզընթաց՝ պատշաճելով և ներդաշնակելով իրար:

Մաշտոցն այնուհետեւ վերադառնում ե Հայաստան և սկսում մեծ աշխատանք՝ ինչպես թարգմանության, այնպես և ինքնուրույն ստեղծագործության գծով:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐԸ:

Հայկական պաշտօնագրափայլի հիմնական բազան—հայերեն ձեռագրերը և վիմագիր արձանագրություններն են: Նրանց քանակը վերջնականապես ճշտված չե. ձեռագրերի մոտավոր թիվը—23 հազար ե հաշվում, իսկ վիմագիր արձանագրություններինը—2—3 հազար: Վիմական արձանագրությունները գտնվում են գլխավորապես Հայաստանի նախկին տերիտորիայում, իսկ ձեռագրերը ցրված են աշխարհի գրեթե բոլոր գլխավոր քաղաքների թանգարաններում:

Հայկական ձեռագրերի ամենամեծ ժողովածուն աշխարհում հանդիսանում ե մեր պետական մատենադարանը: Մենք ունենք մոտ 10.000 ձեռագրեր: Մեր մատենադարանի ժողովածույի մեջ մտնում են՝ նախկին Եջմիածնի, Տաճկահայաստանի, Սեփանի,

¹ Մեծ Կորյուն, հջ 19 (Վենետիկի հրատարակություն):

Տաթևի, Ներսիսյան դպրոցի, Լազարյան ձեռարանի, Յերեմյանի գրական թանգարանի, Պետական համալսարանի և բազմաթիվ այլ ժողովածուներ:

Հայկական ձեռագրերի հարուստ և արժեքավոր ժողովածուներ են հանդիսանում Վենետիկի մխիթարյան միաբանության մատենադարանը—մոտ 4.000 ձեռագրով, Յերուսաղեմի հայկական պատրիարքարանի մատենադարանը—մոտ 3000 ձեռագրով, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանը—մոտ 600 ձեռագրերով և այլն:

Վիմական արձանագրությունների զգալի մասը հրատարակված է: Այդ ուղղությամբ ամբողջացնող լավագույն աշխատություններ են հանդիսանում՝ Կարապետ Կոստանյանի կազմած «Վիմական տարեգիր (Յուզակ ժողովածոյ արձանագրութեանց հայոց)»-ը, և կաղեմիկ Ն. Մառի՝ Տիկորի տաճարի, Սանահինի և Բերդաձորի կամուրջների մասին արձանագրությունների ուսումնասիրությունը (տես «Христианский Восток» т. IV, в III и IV), և կաղ. Հ. Որբելու՝ Մարմաշինի, Բազավանի և հայկական տասայլ արձանագրությունների մասին կատարած ուսումնասիրությունը (տես «Христианский Восток» т. II, в 1, т. III в 1, т. III в 3, т. V в. 2) և այլն:

Մեծ աշխատանք է կատարված նաև հայերեն ձեռագրերից ուցեղակների հրատարակման ուղղությամբ: Ձեռագրերի արժեքավոր ուցեղակներ են հանդիսանում Տաշյանի կազմած՝ Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի ձեռագրերի ուցեղակը, Ն. Յ. Մառի կազմած՝ Սեվանի ձեռագրերի ուցեղակը, Հ. Աճառյանի՝ Թարվիզի ձեռագրերի ուցեղակը, Յե. Լալայանի՝ Վասպուրականի ձեռագրերի ուցեղակը, Սարգսյանի՝ Վենետիկի մատենադարանի ուցեղակը, Շահնազարյանի (Կարենյանի հրատարակությամբ)՝ Եջմիածնի ձեռագրերի ուցեղակը, Բասմաջյանի—Փարիզի ազգային մատենադարանի ձեռագրի ուցեղակը, Թոփձյանի—Խաչիկ վարդ.—ի ձեռագրերի ուցեղակը, Քարամյանի—Բեռլինի արքունի մատենադարանի ձեռագրերի ուցեղակը և ուրիշները:

Անհրաժեշտ է նշել, վոր կան ձեռագրերի մի շարք ուցեղակներ, վորոնք կազմվել են գեոևս միջին դարերում: Մեզ հասել է, որբնակ, Վարդան Բաղիշեցու՝ ձեռագրերի ուցեղակը (տես մեր մատենադարանի թիվ 737 ձեռագիրը), Սանահինի վանքի XVII դ. ձեռագրերի ուցեղակը (տես մեր մատենադարանի թիվ 3031 Սանահինի Քյոթուկ կոչվող ձեռագիրը) և այլն:

Վերջերս կազմված է և Լհրատարակվի մեր մատենադարան

նի ձեռագրերի ամբողջական ցուցակը։ Այդ ցուցակի մեջ կմտնեն ինչպես հայերեն, այնպես և այլ լեզուներով (արաբերեն, պարսկերեն, վրացերեն, հունարեն և այլն) յեղած ձեռագրերի նկարագրությունները։

Հնագույն հեղինակների աշխատություններից մեծ մասը, վորոնց թվում և հին հայ հեղինակների աշխատությունների զգալի մասը, իրենց ավտոգրաֆներով (ինքնագրերով) չեն հասել մեզ։ Նրանց աշխատություններն ընդորինակվել են ուշ շրջանի արտագրողների կողմից, և մեծ մասամբ այդ ընդորինակություններով և, վոր մենք ծանոթանում ենք հին հեղինակների աշխատությունների հետ։ Այսպես, մեզ չի հասել Խորենացու, Յեղիշեյի, Յեզնիկի, Շիրակացու, Ղևվոնդի, Անեցու և հին հայ մի շարք այլ մատենագիրների աշխատությունների ինքնագրերը։ Խորենացու պատմության մեզ հասած ամենահին ձևագիրը—IX դարում գրված մի պատառիկ և, վորը գտնվում է մեր մատենադարանում։ Յեղիշեյի պատմության ամենահին ձևագիրը «Անձեացյաց» կոչվող որինակն և, վորն ընդորինակված է 1172 թվին (գտնվում է մեր մատենադարանում), Յեզնիկի «Եղծ աղանդոց»-ի միակ և և ամենահին ընդորինակությունը 1280 թվից է (գտնվում է մեր մատենադարանում), Շիրակացու «Յաղագս երկնի» աշխատության մեզ հասած հին ընդորինակությունը 971 թվից է (գտնվում է մեր մատենադարանի ամենահին թղթի ձեռագրի ժողովածույում), Ղևվոնդի պատմության մեզ հասած ամենահին ձևագիրը XIII դարում կատարված ընդորինակությունն է (մեր մատենադարանի սեփականությունն է), Սամվել Անեցու ժամանակագրության մեզ հասած ամենահին ձևագիրը 1176 թվի ընդորինակությունն է, կատարված է Անեցու կենդանության ժամանակ (գտնվում է ձևագիրը մեր մատենադարանում)։ Շատ քիչ քանակություն են կաղմում մեզ հասած միջնադարյան հայ մատենագիրների ինքնագիր ձևագրերը։ Այդ մատենագիրներից են՝ Որբելյանը, Յեսայի Նշեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Ամիրզովաթը և ուրիշները։

Հին հայերեն լեզվով մեզ հասած ամենահին գիրը — Տիկորի արձանագրությունն է։ Նա գրված է Հովհաննես I Մանգակունի կաթողիկոսի ժամանակ (478—490 թ.)։ Արձանագրության մեջ հիշվում է նաև Սահակ Կամսարականը, վորը V դարի անձնավորություն է. «...հիմարկեցաւ տեղիս ի ձեռն Յովհանու Հայոց կաթողիկոսութեան եւ Յոհանու Արշարունեաց(ց) յիւր բարեխաւսութիւն եւ բոլոր ազգին եւ ամուսնի եւ որդեկաց եւ

սիրելիաց և Սահակ Կամսարական շինեաց զ(այ)ս վկայարան սրբոյ Սարգսի»:

V դարի գրչությունն ե համարվում նաև մեր մատենադարանի № 1577 ձեռագրի պահպանակը: Ձեռագիրը 1283 թվին կազմելիս վերցրել և պահպանակ են գործածել այդ ժամանակ քայքայված հնագույն ձեռագրի թերթեր, վորոնք V դարի գրչությունն ունեն: Պահպանակը V դար համարվում ե յենթադրաբար՝ գրի պալեոգրաֆիկ տվյալների և գրության արխայիկ բնույթի հիման վրա: Գրությունն, իր ձևով, ամենահինն ե յերևում քան

մեզ հայտնի հայկական գրություններից վորեն մեկը: Այստեղ մենք առաջին անգամ հանդիպում ենք «ը»-ի վերին գիծը հունականի նման միացած ձևով, «ք»-ի և «փ»-ի միջին գիծը ներքև ե իջնում սեպի նման սուր ծայրերով, «ա»-ի վերջին յեւանը վնչ թե ներքև ե թեքվում, ինչպես Լաղարյան ավետարանում ե կամ մեսրոպյան այլ գրերում, այլ հունական «ա»-ի նման բարձրանում ե վերև ե այլն:

VI դարում գրված հայկական գրության արժեքավոր ունիկումներին ե համարվում պրոֆ. Կարիերի՝ Յե-

Նկ. I.—№ 1577 ձեռագրի պահպանակի տառաձևերը՝ Լաղարյան ավետարանի տառերի հետ համեմատած

գիպոսում ձևաբ բերած պապիրուսը: Նա գրված ե հայտատա հունարեն: Տեքստը, դժբախտաբար, փաստված ե և ամբողջությամբ չի կարդացվում: Նա հրատարակված ե Տաշյանի կողմից նրա «Այնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ» աշխատության մեջ:

VI դարից մեզ հասած հայերեն արձանագրություններից

մեծ արժեք է ներկայացնում Յերուսաղեմի Ձիթենյաց սարի վրա գտնվող մողայիկ արձանագրությունը: Վոմանք այդ արձանագրությունը համարում են VII դարում գրված: Արձանագրությունը գրվել է վոմն Վաղեսի կողմից:

VII դարից մեզ հասել են հայկական գրության մի շարք նմուշներ: Այդ արձանագրություններից թվական ունի Անիի միջնաբերդի՝ Կամսարականների բաղիլիք յեկեղեցու վրա յեղած վիճադիր արձանագրությունը: Ակադ. Ն. Յ. Մառը սկզբում կասկածել է արձանագրության ժամանակի նկատմամբ, բայց հետագայում մոտից ուսումնասիրելով արձանագրությունը գտել է, Վոր իրոք նա գրվել է նշված թվականում (տե՛ս Н. Марр, Новые археологические данные о постройках типа Ереванской базилики З. В. О. XIX.).

Նկ. 2.—Յերուսաղեմի մողայիկ արձանագրություն. սրբոց վկայիցս քի»:

VII դարի արժեքավոր արձանագրություններից է Թալինի մատուռի արձանագրությունը, Վորը թողել է Ներսես Կամսարականը, հավանական է, լինց հարյուր յերեսնական թվականներին: («Ես Ներսես ապոստոլական (տրիկ Շիր) ահայ եւ Արշարունեաց տէր շինեցի զեկեղեցիս...») և Մրենի տաճարի արձանագրությունը՝ գրված Դավիթ Սահառունու Կուրապալատության ժամանակ (638—640 թ. թ.): Այս յերկու արձանագրությունները մանրամասն ուսումնասիրված են ահադեմ. Հ. Ա. Որբելու կողմից (տե՛ս «Христ. Восток», том II, вып. СПб. 1913):

VII դարի գրչություն ունեցող եքսպոնատներից կարելի չէ

հիշատակել մեր մատենադարանի մի շարք ձեռագիր պատառիկներ: Նրանցից կարելի չե նշել № 108 և 109 պատառիկները: Պալեոգրաֆիկ ուսումնասիրությունը պարզում է, վոր այդ պատառիկներն ունեն ճիշտ այնպիսի գրության ձև, ինչպիսին VII դարի գրություն ունեցող հայկական արձանագրություններն են:

Հայերեն լեզվով մեզ հասած ամենահին ձեռագիրն աշխարհում, վորը թվական ունի—դա Լազարյան կոչվող ավետարանն է: Նա գտնվում է մեր մատենադարանում: Ձեռագիրն ունի գրչի հետևյալ հիշատակարանը. «Գրեցաւ սուրբ եւ կենսաբեր աւետարանս այս ՅԼԶ (= 336 + 551 = 887) թուականութեան Հայոց ի հայրապետութեանն [Գէ]որգայ Հայոց կաթողիկոսի եւ յիշխանութեանն Աշոտի իշխանաց իշխանի եւ ի տերութեանն Սմբատայ Բագրատունւոյ. ես Սահակ Վանանդեցի որդի Վարդա Վանանդացւոյ որում կրկին Մլեհ կոչեի[ն]»:

Գրչության հնագույն և լավագույն եքսպոնատներէից է 909 թվին Մլքե թագուհու պատվերով գրված մանրանկարչական մեծ արժեք ներկայացնող ավետարանը: Նա ունի հետևյալ հիշատակարանը. «Ես Մլքէ աղախին քրիստոսի և Հայոց թագուհի... թվականիս, ետու զաւետարանս ի Վարագի սուրբ Աստուածածնիս զոր իմ ձեռամբս և ծահաւք եմ շինեալ յաւգնականութիւն ինձ և արքային իմոյ Գազկայ և զաւակաց իւրոց... ՅՄԱ թ. արաց ԻԸ...»: Ձեռագիրը գտնվում է Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանում:

X դարից մեզ հասել են մի շարք այլ ձեռագրեր, վորոնք բոլորն էլ կանոնական բովանդակություն ունեն և գրված են մագաղաթի (պերգամենտի) վրա: Մեզ հասած ամենահին հայերեն (լեզվով գրված) ձեռագիրն աշխարհում,—մեր մատենադարանի № 2679 ձեռագիրն է և վորը պատմագիտական նյութերի ժողովածու յե հանդիսանում: Հիշատակարանից յերևում է, վոր նա գրվել է 971 թվին: Ձեռագիրը տասը տարի հետո նորոգվել է: Նորոգողը թողել է իր հետևյալ հիշատակագրությունը. «Եւ է նորոգումս սորա ՆԼ (= 981) թուականութեանս հայոց»:

Գրչության հնության տեսակետից մեծ արժեք է ներկայացնում մեր մատենադարանի թիվ 963 մագաղաթյա ձեռագիրը: Ձեռագիրը պալիմսեստ է (կրկնագիր): Պալիմսեստ կոչվում են այն ձեռագրերը, վորոնք մեկ անգամ գրվում են մագաղաթի վրա, իսկ հետագայում այդ գրված տեքստը ուրիշ մեկի կողմից լվացվում է և նորից գրվում: Հաճախ է պատահում, վոր նման լվաց-

ված ձեռագրերում նախկին տեքստը նոր գրվածի տակից յերե-
վում է: Մեր նշված ձեռագիրը պատկանում է հենց այդ ձեռա-
գրերի թվին: Ձեռագրի հիշատակարանից յերևում է, վոր Հովհան-
նես անունով մեկը, հավանական է XIII դարում, լվացել է հա-
յերենով գրված հին տեքստը, վորը, հավանական է, գրված
է յեղել VIII դարից առաջ: Չլվացված մնացել են ձեռագրերի
պահպանակները: Այս ձեռագրում մնացել է հին հայկական ման-
րանկաընթացյան մի գեղեցիկ նմուշ՝ մուգ կապույտ գույներով:

Վերջապես, հնագիտական մեծ արժեք է ներկայացնում մեր
մատենադարանի «*Վիդուկրես*» կոչվող ավետարանը, վորը գրված է
998 թվին: Սա ամենահին հայերեն ձեռագրերից մեկն է, վորը
իլյուստրացիա ունի: Նրա մեջ յեղած նկարներն ու զարդադրու-
թյունները գեղարվեստական մեծ արժեք են ներկայացնում: Ձե-
ռագրի կազմը համարվում է V դարի գործ:

Բացի թվարկած հնագիտական արժեքավոր այս տեքստե-
րից, մենք մեր մատենադարանում ունենք մեծ քանակությամբ
պատառիկներ և պահպանակներ, վորոնք դեռ ուսումնասիրված չեն:

3. ՀԱՅ ԳՐԻՋՆԵՐԸ

Գրիչները—հայ անցյալ կուլտուրայի պահպանման ու զար-
գացման չարքաշ մշակներն են հանդիսացել: Հալածանքի, սովի,
զաղթի և ամեն տեսակի ծանր պայմաններում նրանք անգնահա-
տելի աշխատանք են կատարել ինչպես հին հայկական ձեռագրե-
րի ընդորինակման, այնպես և ստեղծագործական նոր արժեքնե-
րով հայկական կուլտուրան և գրականությունը հարստացնելու
ուղղությամբ:

Հայկական գրիչների վորոշ մասը, հատկապես նրանք, վո-
րոնք ցածր խավերից են,—պրոֆեսիոնալ գրչությամբ զբաղվող
մարդիկ են հանդիսացել: ՀեՄՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 4107
ձեռագրի գրիչը իր 1420 թվ. ընդորինակած ձեռագրում հետևի-
յալն է գրում. «Բայց զխեմք, որ գիրդ բազում պակասութիւն
կայ և անթիւ. թէպէտ որ՝ շատ կայ՝ մեր կարն այդչափդ էր,
ձեռս կու գողայր և աչքս բնաւ չէր տեսնուլ, գրչի մատն չորա-
ցած էր, միջին մատամբս ծրեցաք... քիչ դարդ իմ՝ հիմայ 42 (ՊԲ)
տարի է որ մեր բանս այս է, ապա այսօր նման անդէպ չէր
եղեալ, խիստ կու ամաչեմ ի ձեզնէ, թողութիւն արարէք»: Քա-
ռասուն և յերկու տարի մարդը զբաղվել է գրչությամբ, գրելու
մասը չորացել է, բայց նա չի ուզել ցած դնել իր գրիչը: 34-րդ

տետրակից հետո նա դադարում և գրելուց և նրա աշխատանքը շարունակում է իր աշակերտը, Հոնար գրիչը:

Մի ուրիշ գրիչ, վորն իր ամբողջ կյանքում զբաղվել է ընդորինակություններով և այդ ընդորինակությունները վաճառելով է ապրուստ հայթհայթել, իր վտանավոր հիշատակարանում գանգատվում է (ձեռագիրն ընդորինակված է 1280 թ. Բասել գրչի կողմից)։

«Քանքար հգոյր զի վարձէի՝
Մատատամբս քանի՜ ես գրէի:

Յայս միջոցին անձն իմ կոծի
Եւ վարանի յամենայնի,
Թէ գի՛նչ օգուտ ինձ յայս ջանի,
Թէ ընթեռնուլ ինձ ոչ լինի:
Մի յոյս միայն գերոյս թողի՝
Թէ եկելոց վայել լինի:
Զի թէ այս ոչ գոյր առաջի՝
Կարծեմ սակաւ գոյր գիր յերկրի:
Որպէս և ես վարանէի,
Աւաղ թէ ընդ վայր ջանս իմ լինի:
Եւ ամենայն, որ զայս խորհի,
Սակաւ տանի հոգք այս գործի:
Այդ ըստ յուսոյն որ կայ առաջի՝
Միշտ յօժարեալ գիրս ոք ստացի:
Զի տէրունի բանն լցցի՝
Այլոց վաստակ այլում լինի...»:

(Տե՛ս ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 1418 ձեռագիր՝ թերթ 125ա):

Գրիչները վորոշ մասը, գլխավորապես յեկեղեցական բարձրը դասին պատկանող անձինք, ապրել են բավականին շքեղ ու փարթամ կյանքով, իսկ մյուս մասը, ավելի ստորին խավերը, աշխատել և ստեղծագործել են շատ ծանր պայմաններում: Նրանք հաճախ են գանգատվում ցրտի, լույսի վատության, տանիքը կաթելու, հացի պակասության և այլ դժվարությունների մասին: Կաթելու, հացի պակասության և այլ դժվարությունների մասին:

ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 2544 ձեռագրի գրիչն իր պատմիքատույից խնդրում է ներողամիտ լինել ձեռագրի պակասության համար: Յե՛ս գիտեմ, — ասում է նա իր պատմիքատույին, — վոր այդ ձեզ վայել ձեռագիր չե, ձեզ համար գրածը Շոսկէզի պիտէր և ճարտար գրչի, և ես շատ պատճառ ունէի, որ խափառէր գիրս յայս ձեռնարկութենէ՝ տկարութիւն և մութն խրճիթս և նէր գիրս յայս ձեռնարկութենէ՝ տկարութիւն և մութն խրճիթս և հոգմ պախարու, փոշեխառն փշելով ընդ պատուհանս և պող աւազ...»:

ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի՝ 1663 թվին ընդորինակած
մի ձեռագրի հիշատակագիր գրել և հետևյալ գանգատը՝

«ՌՃԲ Թուականին,
գանգատ ունիմ ճրագի մթին.
այլ և յետոյ՝ այս խնամ թղթին,
որ չի երթար յետ իմ սրտին...»

(Թիվ 5623 թ. 224 Բ.)

Մխիթաբ Անեցին իր՝ 1338 թ. ընդորինակած ձեռագրի վո-
տանավոր հիշատակարանում գանգատվում և մի շարք դժվա-
րությունների համար:

«Մեծ վտանգի կամ յայս նեղուս.
զի խիստ յաղթեց ցալն մարմնոյս:
Եւ ի ձեռացս ի դողալուս,
այլ չեմ կարել տալ շատ դրոյս:
Եւս առաւել ի յայս շողուս,
Ու ի թանաքի թանձրահալոյս,
և մանաւանդ ի յայս քնուս,
զաւր հասարակ մրափելոյս:
Եւ յանիծեալ այս ճանճերուս,
ի մնավաստակ կենդանուս.
որ միշտ նստին ի վերայ գրչուս
ծրծեն զթանաքն գրերուս.
կեղնէ մի սիրտ այս ոչընչնուս.
չգիտեմ թ(է) ի՞նչ առնեմ նոյնիծուս.

Այլ երբ կուտա իմ աչքս լուս.
որ ես այլ շար տամ գրերուս:
Եղբայր մեզ մի գրէք գրերուս,
այս տառապեալ լողորմելոյս.
ինչ հնացաւ տարիք մատնաւս,
պէս պէս ցաւեր յայտնի ծերուս:
Օ՛ր թէ լինէր ճար այս նաւուս,
որ հասանէր յեզր ի ծովուս,
որ նս տեսնում զվերջ գրուս.
ու ապա հասանի ի մահն հողուս»:

(Թիվ 4429 ձեռագիր)՝

Գրիչները Վրա առանձնապես ծանր աղղեցություն են ունեցել քաղաքական դժվար պայմանները: Միքայել Յեվդոկեցին իր 1589 թ. ընդորինակած մի ձեռագրի հիշատակարանում ընթերցողներին հետևյալն է խնդրում. «Անմեղադիր լեռուք ծաղրչութեան նոտրիս, դի ի մէջ դառնութեան գրեցի զսայ՝ այսպիսի դառն և դժուար տանջանաւք...» (ՀնՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 1869 ձեռագիր):

Մի այլ գրիչ իր 1360 թ. ընդորինակած ձեռագրի հիշատակարանում գրում է. «Գրեցաւ ի թվ. հայոց. ՊԹ. ի դառն և յանբարի ժամանակիս, զոր ոչ կարեմ գրով արկանել, բայց միայն լռել» (Յեքեվանի ժողովածու, թիվ 49 ձեռագիր):

Գրիչները հաճախ իրենց հիշատակարաններում դանդատվում են՝ լուսի պակասության («Եթե յոճ չնստի քեզ գիրս, նա պատճառն այն էր եղբայր՝ ձէթի տակն էր և ճրագլուս պակաս»), թանաքի վատության («Աւանդ թանաքիս վատութեան»), կաթիլքի («Վանյ յոլովութեան յորդ անձրեկիս, որ խափանումս ամէր գրիս»), ճանճի և լուրի շատության («Աւանդ բաղմութեան ճանջիցս և լուրիցս, որ յոյժ վտանգին դիս»), թղթի ու գրչի վատության («Վանյ քեզ սուտանուն Զաքարիան, գրիչն մեկ անգամ կտրեցի և տասը թուղթ գրեցի»), ցավելի լուրեր լսելու («Աւանդ և վանյ որ լուա այսպէս համբաւ», «Ո՛հ ի լսել այսպիսի կսկծանաց գործոյս») և այլ պակասությունների և դժբախտությունների համար:

Շատ են գրիչները մոտ մորեկի, համաճարակի և սովի համար արված դանդատները: 1713 թվ. ընդորինակված մի ձեռագրի հիշատակարանում գրիչը հետևյալն է պատմում.

«Ի թիվ հազար հարիւր վաքսուն,
երկոյ աւել ի հետ ի նոյն,
եկավ մարախ բազում անհուն
ի քաղաքն Երևանոյն:

Ծածկեալ եղև երեսս օդոյն,
եհեղ երկնից իբրև զձին,
թուա իջաւ մէջ արտերոյն,
սկսաւ ուտել իբրև զշուն:

Մահն եկաւ ի նոյն տարոյն,
հաւասարեաց ամէն տեղոյն,
խիստ կոտորեց մանտր ոյ մեծոյն,
փառքս տացուք ի աստծոյն:

Մովն եկաւ ի նոյն տարին,
 խանն շահի եղաւ գարին,
 սոված փարդեց դաշտ ոյ սարին,
 աստուած փրկէ եկող տարին:
 Մուկն եկաւ ի նոյն տարին,
 հաց ոյ դարձան յախիր արին,
 խոտ չմնաց բնաւ ի սարին,
 էլ չտեսնենք այսպէս տարին...»

(Թիվ 2444 ձեռագիր)

Քիչ չեն նաև տեղահանության, գաղթի համար գրված գանգատները: Շատ կան դեպքեր, յերբ գրիչը սկսում է վորեն ձեռագրի ընդորինակություն, մեկ էլ անա հարձակվում է թշնամին և նա ստիպված է լինում գրած ու չգրած մագաղաթը շալակել և տեղից տեղ տեղափոխվել: Շատ ու քիչ տեղական կանգ առած տեղում շարունակում է գրել և այդ մասին անում է իր հիշատակագրությունը:

Մեզ մոտ, անցյալում, անհրաժեշտ է նշել, ձեռագիրը ամենանվիրական իրն է համարվել: Գաղթելիս հաճախ թողել են իրենց տան վողջ գույքը, անասունները, բայց ձեռագիրն աշխատել են ազատել իրենց հետ:

Ձեռագիրն անցյալում շնչավորում է տրվել: Ձեն ասում, որինակ, ձեռագիրը թալան տարան, այլ ասում են գերի տարան, կամ ձեռագիրը գերությունից ազատեցինք:

Ձեռագիրն անցյալում բավականին թանկ է գնահատվել: Ուրինակ, 1668 թվ. գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Դարձեալ յիշեցէք գնաւդ սուրբ աւետարանիս զՄարգարիտն, որ ետ է եղ, Բ ձի, կով մի և էառ յիշատակ ի մեր էրեցէս...»: Ուրեմն այդ ձեռագիրն արժեցել է 2 յեղ, 2 ձի և մի կով: Մի այլ ձեռագրի հիշատակագրությունից պարզվում է, վոր տվյալ ձեռագիրը գտնվել է «գերության» մեջ և և նա «գերութին»-ից ազատելու համար տվել են «կով մի՝ և փափասի արժէր, Ժ շահի գրամ, Ե քիւյայ ցորեն՝ Ժ փափասու տուին, ազատեցին... ի գերութենէն...» (ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարան, թիվ 212 (ն. ց.):

Արգելվել է ընդհանրապես մեկ անգամ գնված ու հիշատակ տրված ձեռագիրը նորից վաճառել կամ գրավ գնել: 1442 թվ. գրված մի ձեռագրի գրիչ, որինակ, կտակում է՝

«Իշխանութիւն ոչ ոք չունի՝
տալ գրաւակիան վասն արծաթի,
կամ վաճառել ընդ քանքարի՝
զի է՝ յազատ ամենայնի...»

(մեր մատենադարան, ձեռ. թիվ 62, Յերեւանի ժողովածու):

Գրիգնեան իրենց ընթերցողներին շատ են խնդրում լավ պահել ձեռագիրը՝ խնամքով բռնել, հետո պահել կաթիլքից, կրակից, մրից և այլ կեղտից: Աստվածատուր գրիչն, որինակ, իր 1677 թվ. գրած հիշատակաբանում հետևյալն է խնդրում՝

«Ու դու մանուկ սիրող բանի,
 իհնէն պատուէր քեզ այս լիցի.
 յորժամ ընթերցման պատշաճ լինի՝
 Խնամով բռնես և զգուշալի:

Ի հրոյ և ի ջրոյ և ի կաթիլքի,
և արլ ամենայն անմաքուր բանի...»:

(ՀԽՍՀ Պետ. ժառանգաբանի թիվ 7046 ձեռագիրը)

Մեր թիվ 5597 ձեռագրի հիշատակագիրը իր ընթերցողին պատվիրում է՝ «գգուշացիր յամենայն դժրողաց զսալ, ի ցեցոյ և ի կերչաց և ի հիւթոց և յամենայն վատնողաց զվայելչութեան գորա, միանկամայն և վերարկութեամբ իւն հոգ տարցես զմալ, և որակս եմաստուն վաճառական պատուական մարգարտաց...»:

Ձեռագրերի վրա գրելները աշխատել են բավականին յերկար ժամանակ։ Վորոշ ձեռագրերի տառերը, կարելի չէ ասել, վոչթե գրել, այլ նկարել են։ Պատահում են ձեռագրեր, վորոնք դբովել են յերեք, չորս և ավելի տարիների ընթացքում։ Այսպես՝ մեր մատենադարանի թիվ 4472 ձեռագրի գրիչը իր ընգործնական մեր մատենադարանի թիվ 4472 ձեռագրի գրիչը իր ընգործնական մեր մատենադարանի

«Եւ գիտելի է՝
ձեռագրի մասին հետեյալ տեղեկությունն ե տալիս. «Եւ գիտելի է՝
զի սա սկսած ՋԱ. թվականին հայոց և աւարտեցաք ՋԶ՝ վասն
Հաճութեան և խուզութեան ժամանակիս։ Եւ զիշատակարանի
գհետ կարգի ոչ գնալոյն անմեղադիր լերուք՝ երբ սիրտն մաշ-
խեալ լինի՝ աչքն լուս պակաս կու հայի։ Մարդ գմարդոյ ցաւ
չգիտէ՝ կէս գիշերին ժամ կու ձենէ»։ Մի այլ ձեռագրի գրիչ
1378 թվ. գրած իր հիշատակարանում հայտնում ե. «...յոգնակի
սիրով գրեցի ամս է» (ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարան, թիվ 2680)։

Բացի պրիցիպ, ձեռագրի վրա հաճախ աշխատում են նաև այլ

մասնագետներ՝ նկարիչներ (ծաղկողներ), մագաղաթը կոկողներ, ձեռագիրը կազմողներ և այլն: Գրիչն այդ դեպքում իր հիշատակաբանում խնդրում է հիշել իրեն ոգնող այդ մասնագետներին: Յեթե գրիչը մյուս աշխատանքները ևս ինքն է կատարում, կամ գնել է թուղթը, սովորաբար հիշում է իր հիշատակարանում: ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 5568 ձեռագրի հիշատակագիրը հետևյալն է հայտնում՝

«Նիւթ և մեղան գղթորիս, թողին է արջասպն աւղթիցիս, դույն սպիտակ քարտէղիս, թանկ գնեցի ես գիրիս...»:

4. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՐԵՐԻ ՏԵՍԱԿԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայկական գրերի տեսակավորման խնդրում աղբյուրագիտության մեջ գոյութիւն ունեն տարբեր տեսակետներ: Կարելի է ասել, վոր հայկական գրերով զբաղվող ամեն մի հեղինակ տվել է գրերի իր սեփական տեսակավորումը: Հայկական գրերի տեսակավորման հարցում յեղած կարծիքների այդ տարբերութիւնը բղխում է մասամբ աղբյուրագետների տառաձևերի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի տարբերութիւնից: Այսպէս, որինակ, վոմանք գրերի տեսակավորման հիմքը տառերի մեծութիւնն են ընդունում, վոմանք—գծագրական բնորոշ հատկանիշները և այլն:

Հայկական գրերի տեսակավորման հարցով լուրջ զբաղվել է Քարամյանցը: Նա ընդունում է յոթ տեսակ գրեր և տալիս է նրանց գրչութիւն հետևյալ ժամանակները՝

1. Մեսրոպյան յերկաթագիր	Ե— Ը դար,	5-8
2. Միջակ գիր	Ը— Ժ դար,	8-10
3. Փոքր յերկաթագիր	Թ— ԺԲ դար,	9-12
4. Բոլորգիր	ԺԲ— ԺԴ դար,	12-14
5. Նոսր	ԺԴ— ԺԸ դար,	13-18
6. Շեղագիր	ԺԵ— ԺԹ դար,	15-19
7. Նոր շեղագիր	ԺԹ-ից մինչև մեր որերը ¹ :	

Ինճիճյանն ընդունում է գրերի հինգ տեսակ՝ նշելով միայն նրանց ծագման ժամանակը՝

1. Յերկաթագիր Ե դարից հետո,
2. Յերկայնաձև յերկաթագիր Ժ-ԺԱ դարերից հետո,

¹ N. Karamiantz, Verzeichniss ... էջ 88.

3. Միջակազիր այդ նույն ժամանակում,
4. Բոլորգիր ԺԲ դարից հետո,
5. Նոտր գիր¹:

Հայկական գրերի տեսակավորման նոր փորձ ե անում է. Տաշյանը: Նա բացի գրերի հիմնական տեսակներից ընդունում է նաև անցման գրեր, ըստ վորում, հայկական գրերը նա տեսակավորում է հետևյալ յոթ խմբի մեջ՝

1. Գլխագիր յերկաթագիր,
2. Միջին մեսրոպյան յերկաթագիր,
3. Փոքր յերկաթագիր,
4. Անցման գիր,
5. Բոլոր գիր,
6. Նոտր,
7. Շղագիր²:

Անհրաժեշտ ե նշել, վոր Հ. Տաշյանն առաջինն ե, վոր հապառակ նախորդ աղբյուրագետների կարծիքի, աշխատել ե ապացուցել, վոր գրերի վորոշ տեսակներ, մասնավորապես փոքր յերկաթագիրը, ավելի հնից են դալիս, քան յենթադրվում ե: Կանոնական-կրոնական գրականության համար գործ են ածվել գլխագիր ե միջին-մեսրոպյան յերկաթագրերը, իսկ պատմագիտական գրականության մեջ—փոքր յերկաթագիրը:

Գրերի նոր ե գիտական տեսակավորման փորձ ե արել նորերն ընկ. Ղաֆաղարյանը, իր «Հայկական գրի սկզբնական տեսակները» աշխատության մեջ՝ տեսակավորման հիմքն ընդունելով գծագրական առանձնահատկությունները: Նա ընդունում ե հինգ տեսակ հայերեն գրեր՝

1. Բոլորածե յերկաթագիր,
2. Ուղղագիր յերկաթագիր,
3. Բոլոր գիր,
4. Շղագիր³:
5. Նոտր գիր

Գրերի տեսակներից վոչ մեկն ընկ. Ղաֆաղարյանը ժամանակի մեջ չի սահմանագծում՝ համարելով գրերի այդ բոլոր տես-

¹ Ինճիճեան, Հնախօսութիւն, Գ. եջ 77-78:

² Հ. Տաշեան, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, եջ 34-49:

³ Կ. Ղաֆաղարյան, Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, եջ 17-18:

սակները Մեսրոպի ձեռքով ստեղծած և բոլոր ժամանակներում գործածվող գրեր:

Գրերի նոր ձևի տեսակավորումը ընկ. Կ. Ղաֆադարյանի կողմից պետք է ասել, հետաքրքիր և և ընդունելի: Իրապես գծագրական առանձնահատկությունների հիման վրա կատարած տեսակավորումն ավելի գիտական և, քան ուրիշ վորեւ հատկանշի: Մակայն ընկ. Ղաֆադարյանի այն զրվածքը, վոր հայկական գրերի բոլոր տեսակներն անխտիր V դ. են ստեղծվել, գիտական լուրջ կովաններով չի հիմնավորվում: Գրերի վորոշ տեսակներ կարող են ավելի հնից գալ, քան յենթադրվում է, ինչպես նկատել է Տաշյանը, բայց վոր հայկական գրերը ևս հարեան մյուս ժողովուրդների գրերի նման ունեցել են իրենց զարգացումն ու փոփոխությունը—դա կասկածից դուրս է:

Հայկական գրերը, մեր կարծիքով, պիտի բաժանել չորս հիմնական տեսակների՝ յերկաթագիր, բոլորգիր, նոտր գիր և շղագիր: Յերկաթգիրն, իր հերթին, պիտի բաժանել յերեք խմբի—բոլորձև յերկաթագիր, ուղղագիծ յերկաթագիր և մանր յերկաթագիր: Վորոշել այս գրերից յուրաքանչյուր տեսակի գործադրման ճիշտ ժամանակը—անհնար է: Մեղ չեն հասել հնագույն տեքստերի մեծ մասը և մենք չգիտենք, որինակ, թե ինչ տեսակ գրով էին գրվում պատմագիտական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերը V դարում: Մենք կարող ենք միայն մոտավորապես, ընդհանուր ձևով ասել, թե գրերի այս կամ այն տեսակը վոր դարերումն եր գերիշխող հանդիսանում և ինչպիսի բովանդակություն ունեցող ձեռագրերում:

5. ՅԵՐԿԱԹԱԳԻՐԸ ՅԵՎ ՆՐԱ ԲՆՈՐՈՇ ՀԱՏԿԱՆԻՇԵՐԸ

Մեղ հասած հայկական գրության ամենահին տեսակը—յերկաթագիրն է հանդիսանում: Յենթադրվում է, թե նա յերկաթագրով: Կան բանասերներ, վորոնք յերկաթագրի անունը բացատրում են վնչ թե յերկաթե ձողերով գրելու, այլ յերկաթե ժանգից թափում:

Գրերի այդ տեսակը յերկաթագիր անունով մեր մատենագրության մեջ հիշելն այնքան էլ հին չէ: Ամենահին հեղինակը, վորը գործ է ածել այդ տերմինը, վորքան մեզ հայտնի յե, Մխիթար Ապարանցին է: Նա, խոսելով աստվածաճշչի մասին, հայտնում է, վոր նրա դանադան մասերը գտնվում են «ի մագաղաթ»

եւ ի թուղթ, երկարագիր եւ գրչագիր»։ Մասնավորելով նա խոսքը սաղմոսի վրա, գրում է. «Ոչ է միայն այն ամենայն Սաղմոսարան. որպէս յայտ է յերկարագիր եւ ի գրչագիրս եւ յայլ միջակն» (համեմ. «Հայկադեան բառարան»)։

Յերկաթագրով են գրված մեզ հասած հին հայկական գրեթե բոլոր ձեռագրերն ու վիմագիր արձանագրությունները։ Կանոնական-կրօնական բովանդակություն ունեցող գրականությունը գրված է բոլորգիծ և Պուղդագիծ յերկաթագրերով, իսկ պատմագիտական և մեկնողական գրականությունը—մանր յերկաթագրով։ Մանր յերկաթագիրը, հավանական է, մեր գրականության մեջ սկսվել է գործածվել V դարից։

Իրար հետ հավասար հնություն չունեն բոլորգիծը և ուղղագիծ յերկաթագիրը։ Առաջինը գործադրվել է հնագույն շրջանում, իսկ յերկրորդը մոտավորապես—IX—X դ. դ.։

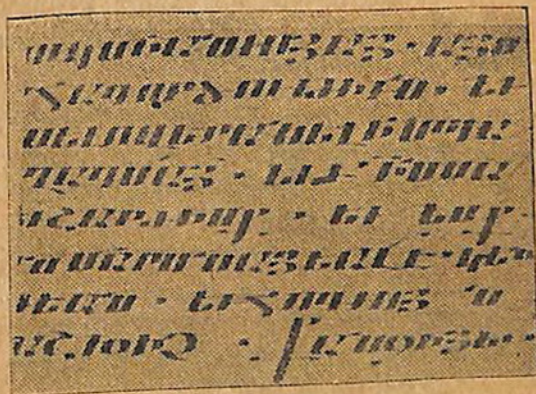
Յերկաթագիրը, համեմատած գրերի մյուս տեսակների հետ, ունի հետևյալ առանձնահատկությունները.—

ա) Յերկաթագիրը մի քանի անգամ խոշոր է, քան հայկական գրության մյուս տեսակները։

բ) Յերկաթագրով գրված տեքստերի մեծ մասը չգիտե բառանշատում—յերեք, չորս և յերեքին ավելի բառեր գրվում են միացած ձևով և բառանշատումը կատարվում է կետից հետո։

գ) Յերկաթագիր տեքստերը չունեն «և» տառը—գրվում է «եւ» ձևով (սովորաբար, հաջորդող բառին միացած), «օ» տառը—գրվում է «աւ», և «ֆ» տառը չի գործածվում։ Բոլորգիր և նոսր գրով գրված հնագույն վորոշ տեքստերում պահպանվում են յերկաթագրի այս ձևերը։

դ) Յերկաթագրի տեքստերի մեծ մասում «ը» տառը վորոշ

Նկ. 3. Բոլորածե յերկաթագիր VIII - IX դ. դ.

բառերում փոխարինվում են «դ»-ով—այդ>այլ, Աղէքսանդրիա> Ալէքսանդրիա, այդակերպեալ>այլակերպեալ և այլն:

Բոլորաձև յերկաթագիրը և ուղղագիծ յերկաթագիրն ունեն իրարից տարբերվող հետեյալ հատկանիշները.—

ա) Բոլորաձև յերկաթագրով գրված տեքստը նոթ՝ տողից սկսելիս, սկզբի առաջին տառը իր մեծության կիսի չափով տեքստի առաջին գծից դուրս է գրվում:

բ) Բոլորաձև յերկաթագիրն ունի կլոր ձև, տառասյուները միացնող գծերը կամարաձև են և ուղղագիծ: Նրանք յերկաթագրի նման քառակուսի ձևով չեն նստում տողի վրա:

գ) Բոլորաձև յերկաթագիրը բացի միջակետից չգիտե այլ կետ, ըստ վորում, միջակետն ունի քառակուսի ձև և գրվում է տողից վերև:

դ) Բոլորաձև յերկաթագրի տեքստերում հապավված են լինում միայն մի քանի անուններ:

ե) Բոլորաձև յերկաթագիրը մյուս գրերից տարբերվում է հետեյալ տառաձևերում:

ա) «թ»-ի յերկրորդ գիծն իջնում է մինչև տողը (Թ)

բ) «ս»-ի առաջին գիծն ավելի յերկար է և թեք (Ս)

գ) «վ»-ի առաջին գիծը հավասարվում է յերկրորդին (Վ)

դ) «կ»-ի յերկրորդ գիծը շատ կարճ է և թեք (Կ)

ե) «լ»-ն սկսվում է «ի» տառի վերին յերկարությունից (Լ)

Նկ. 4.

Շատ ավելի հին ձևագրերում, որինալ V դարի գրչություն համարված ֆրագմենտում, ինչպես արդեն ասել ենք, տարբերվում են հետեյալ տառերը.—

«ա»-ն գրվում է հունական «α»-ի նման (Ա)

«բ»-ն վերևի գծում միանում է (Բ)

«ե»-ն գրվում է հունական եպսիլոնի նման (Ե)

Նկ. 5

Հայկական հնագույն գրչագրերից Լազարյան ավետարանում նկատվում է ուղղագրական հետեյալ տարբեր ձևերը.—

ա) Ավելադրություն «յ» տառի—չայգեցան, դարձոյ, մատոյ, հատոյ, գործեալ, կոչեալ, նմալ, սմալ և այլն:

բ) Ավելադրություն «վ» տառի—ովմն, ոլմանք, որովգայթ, Պետրովս, քարովզութիւն, բարւովք և այլն:

դ) Հապավումն «ը» տառի—յնթրիս, զնկեր, զնտրեալ, յնչից և այլն:

դ) Հապավումն «յ» տառի—դգոշ, վկաից, հայհոութիւն, ուղորմեցա, հաճեցա, պիտո, գո, միո, արտաքո, յորդո, թղենո և այլն:

ե) «ե» գրվում է «է»-ի փոխարեն—թե, եթե, ե, եին, խընդ-րեին, որպես, այնպես, եղեց, ապաքեն, պատուեր, գքեն, ի նա-զարեթե և այլն:

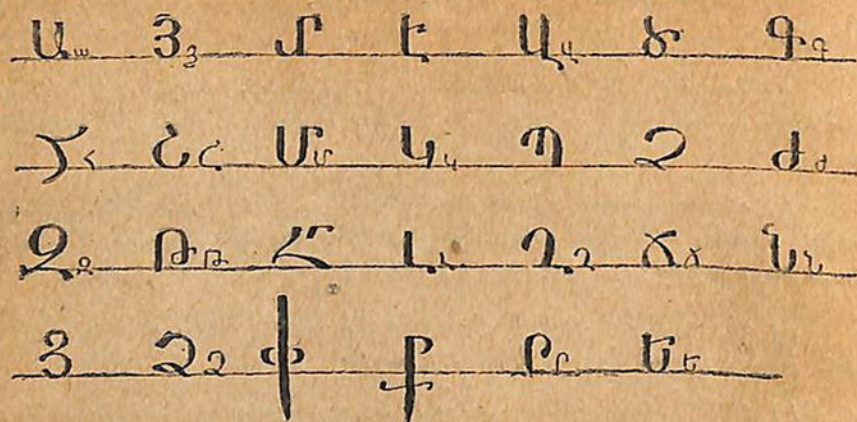
զ) «է» գրվում է փոխանակ «ե»-ի—արեգակն, փէսայ, ցէ-րեկ, էգաւ, էհաս, էթոդ, էհար, և այլն:

է) «կ»-ի փոխարեն գրվում է «գ»—անգեան, մանգունք, յանգողին, ցանգացան և այլն:

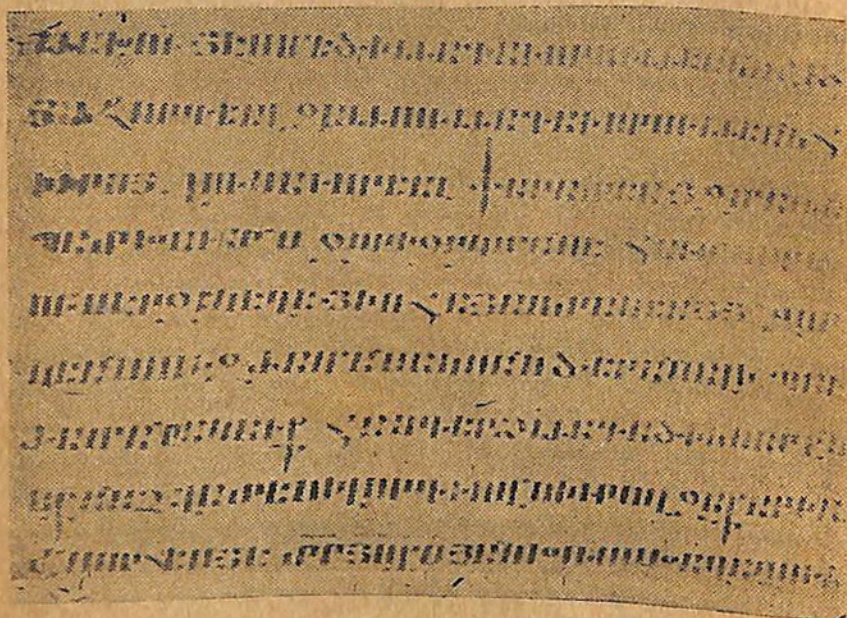
ը) «ու» գրվում է «աւ»-ի փոխարեն—ամալթ, նոքավք, ար-տասւավք, համբով, համբովել և այլն:

Ուղղագրական այս տարբերվող ձևերն ընդհանուր յերևույթ չեն: Հին գրչագիրներն մեծ մասը պահում են սովորական ուղղա-գրական ձևերը:

Դժվար է վորոշել յերկաթագրի գործածության ժամանակը մեր գրականության մեջ: Նա պարզ է, վոր սկսում է V դարից, բայց վորտեղ է նրա վերջին սահմանը—այդ դժվար է ասել: Մեր մատենադարանում կրոնական-կանոնական բովանդակությամբ գրչագրեր են հանդիպում մինչև անգամ XIV դարում, այն ժա-մանակ, յերբ գործ ածվող գրի հիմնական տեսակը բոլորգիրն էր հանդիսանում: Յերկաթագրի ինչպես և մյուս գրերի ժամանակը հանդիսանում է գրության հիմնական տեսակ հանդիսանում: Այդ տեսանկյունով յեթե մենք մոտենալու լինենք հաջորդ շրջանը, ապա կարելի յե ասել, վոր բոլորձե յերկաթագրից կանոնական-կրոնական գրականության մեջ գրի հիմնական տե-սակն է հանդիսացել V դարից մինչև IX դարը, ուղղագրից յեր-կաթագրից—IX դարից մինչև XI դարը, մանր յերկաթագրից (պատմագրիտական բովանդակություն ունեցող գրականության մեջ, V—XII դ.դ.:

Նկ. 6. — Բաղրձև յերկաթագրի մի շարք տառեր

Նկ. 7. — 1232 թվին գրված յերկաթագիր (№ 777 ք. 51 Բ).

Մանր յերկաթագիրը եր գծազրական առանձնահատկություններով շատ և մոտենում ուղղագրի յերկաթագրին և փաստորեն նրա փոքրացած տեսակն է։ Այդ տառերը վերջոյ բանասերներ

մոտ կոչվում են միջին մեսրոպյան գիր: Անհրաժեշտ և նշել, վոր այդ գրով են գրված մեզ հասած պատմագիտական բովանդակու-

թյուն ունեցող

գրքի տեղը

հնագույն տեքս-

տերը—թղթի ա-

մենահին ձևա-

գիրը, Ազաթան-

գեղոսի պատմու-

թյան հնագույն

ընդորինակու-

թյան հատվածը

(IX—X դ.), Խո-

րենացու պատ-

մության II գըլ-

խի գլխացանկը

(X դ.), Յեղիշե-

յի պատմության

պատառիկը (IX

դ. ?) և ուրիշ-

ները: Այդ նույն

տառերով և գըր-

ված, ինչպես ա-

սեկ ենք արդեն,

կրոնական և կա-

նոնական գրա-

կանության վո-

րոշ տեքստեր և

հատկապես ավե-

տարանների հա-

մարարառը: Այս տառերի գործածությունը, անկասկած, շատ հնից

և գալիս: V դարի հայկական հարուստ գրականությունը մեր կար-

ծիրով, խոշոր յերկաթագրով բավարարվել չեր կարող և նա պի-

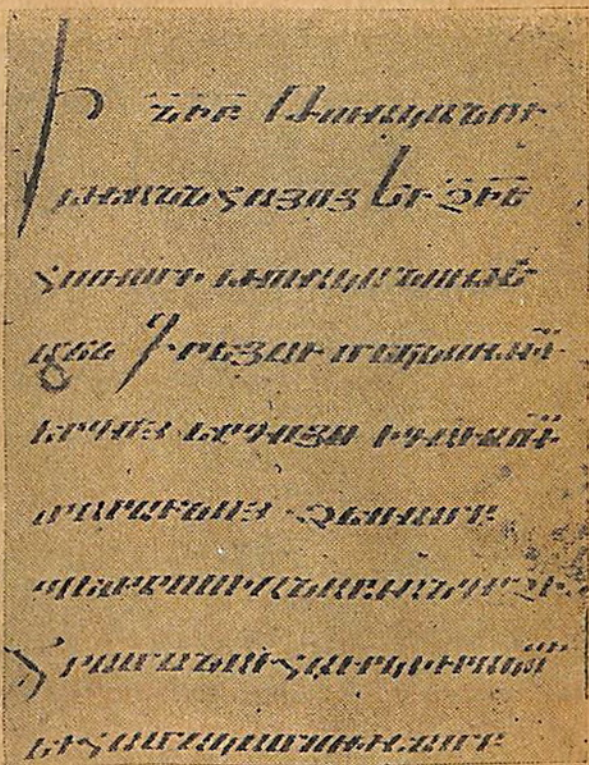
տի գործ ածած լինիք նաև գրերի այս տեսակը, վորը արագ

գրելու և տեղ տնտեսելու տեսակետից ավելի նպատակահա-

մար եր:

XI—XIII դարերում մեզ հանդիպում են մանր յերկաթագրից

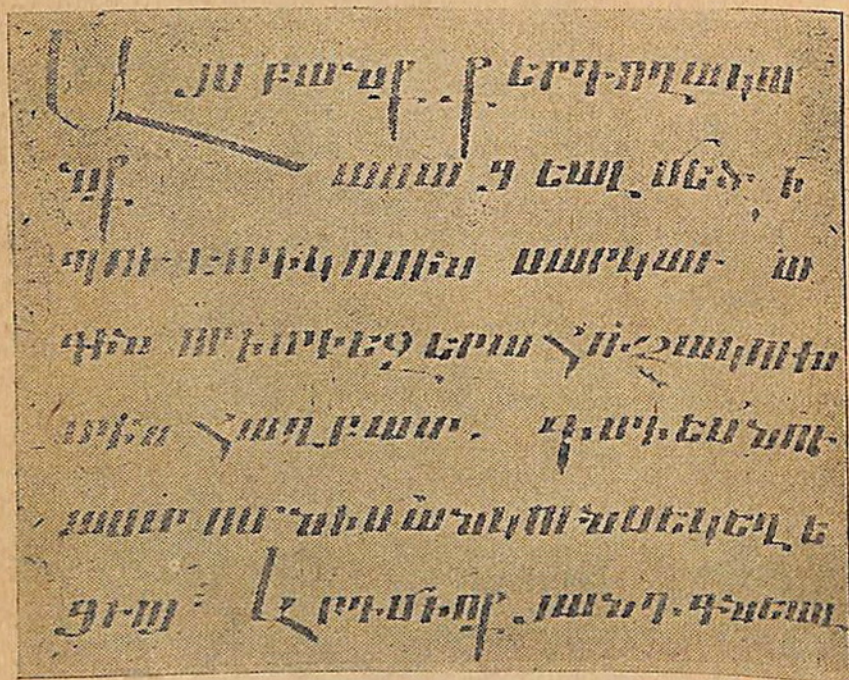
բոլորգրին անցնող գրի վորոշ տեսակները: Այդ գրերի մի շարք

Նկ. 8.—Մանր յերկաթագիր: Գրված 973 թվին
(=ՆԻԲ թվ.) (№ 2684 թ. 245 ա):

XI—XIII դարերում մեզ հանդիպում են մանր յերկաթագրից բոլորգրին անցնող գրի վորոշ տեսակները: Այդ գրերի մի շարք

տառեր արդեն նոր ձև են առնում: «Ա»-ն սկսում է գործ ածվել «ա» ձևով, «Յ» — «յ», «Մ» — «մ», «Պ»-ն — «պ» և այլն:

Նկ. 9.—XIII դարի անցման ձևագիր:

Անցման շրջանի հետաքրքիր գրություն ունի ակադ. Ն. Յե. Մառի ուսումնասիրած Պիշպեքի գերեզմանատանը գտնվող մի տապանաքարի հայկական արձանագրություն, վորը նա հրատարակել է «Зап. восточн. отдел. имп. русск. археолог. общ-ва» VIII, 344—349 („Надгробный камень из Семиречия“ վերնագրով): Այստեղ գլխագիր «Ա» տառը սկսել է փոխվել յերեք ճյուղ ունեցող «ա»-ի, բայց դեռ չի կորցրել և յերկաթագրվվորոշ ձևերը:

Յերկաթագրին հետևում է բոլորգիրը: Դժվար է բացատրել նրա անունը—նա բոլորովին ել կլոր չէ, այլ քառանկյունի ձև ունի, բայց ինչպես յի կլոր կոչվում, դժվար է ասել: Բոլորգիրը նմանվում է մեր ներկա տպագրության մեջ գործածված տառերին: Հաճախ նմանութունն այնքան մեծ է, վոր վորոշ ձեռագրեր դժվար են տարբերվում տպագրից:

Նկ. 6.— 1272 թվի գրչություն ունեցող բոլորգիր (№ 2563 թ. 378):

Յերկաթագիրը գեղեցկության տեսակետից իր կատարելությանն է հասնում հիլիկյան դպրոցում: Ձեռագրեր կան մեր մասիննադարանում, վորոնց վրա գրիչը տարիներ է աշխատել, ցանկանալով գեղեցիկ ու հավասար ընդորինակել ձեռագիրը:

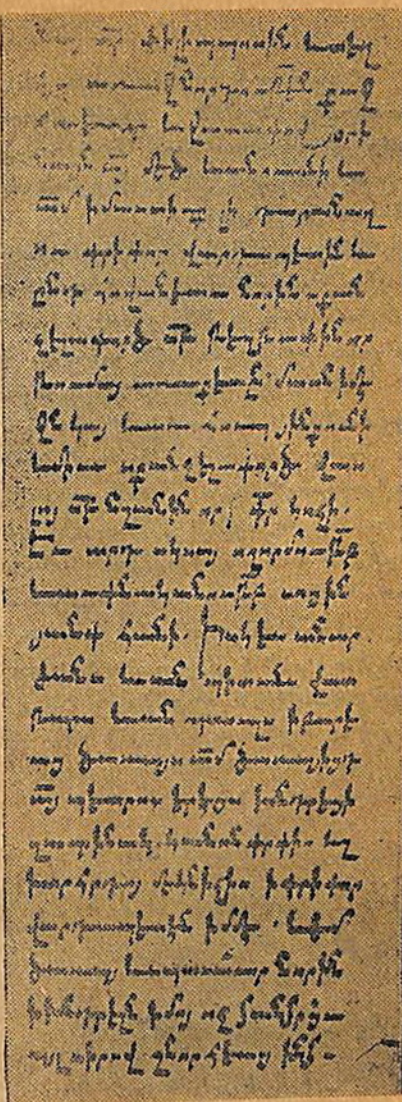
Բոլորգիրն, ինչպես ասել ենք արդեն, գրության գերիշխող տեսակն է դառնում հիլիկյան դպրոցում, XII դարում: Ճիշտ այս ժամանակին է վերաբերում նրա մասսայական գործածությունը նաև Արևելյան Հայաստանում: Նա մնում է մեր ձեռագրերում վորպես գերիշխող տառերի տեսակ մինչև XVII դարը:

XV—XVI դարի բոլորագիր ձեռագրերում մեր սովորական տպագիր տառաձևերից տարբեր են գրվել «հ» և «ժ» տառերը: «հ»-ն գրվում է «Տ» ձևով, իսկ «ժ»-ն—«Ժ»:

տարբերվում իրարից «ա»
և «ու», «ա» և «ո» տառե-
րը: Նման տեքստերում նը-
րանք կարգացվում են ըստ
բառի նշանակության:

Ծղազրի վրա մենք
յերկար կանգ չենք առնի:
Այդ գիրը չնայած վորոշ
տեքստերում գործ է ածվել
անգամ XIII—XIV դ. դ. ձե-
ռագրերում, սակայն այդ
շատ հազվադեպ է և տա-
ռերը բավականաչափ ձևա-
փոխված են: Նա մասսայա-
կան գործածության մեջ է
սկսում դրվել միայն XVIII—
XIX դարերում և մնում է
մինչև մեր օրերը:

Բացի նշված հայկա-
կան գրության հիմնական
տեսակներից, հայկական
ձեռագրերում և վիժական
արձանագրության տեքս-
տերում գործ է ածվում փա-
կագիրը (monogramme):
Դա եյապես հայկական գրի
առանձին տեսակ չէ, այլ
վորոշ տառերի միացումը:
Տեքստի ծավալի փոքրու-
թյան հետևանքով իրար հետ
միացած ձևով են գրվում
յերկու կամ ավելի տառեր:
Փակագրերի վորոշ տեսակ-
ները սխառնատիպացիայի
յե յենթարկված ընկ. Կ.
Ղափաղարյանի «Հայկ. գրի սկզբ. տեսակները» աշխատու-
թյան մեջ:

Նկ. 8. ԺԷ—ԺԸ դ.

Հայկական գրականության մեջ, սկսած հնագույն շրջանից, կատարվել են մեծ չափով հապավումներ: Հապավված բառերի թիվը համեմատաբար ավելի շատ և հատկապես ուշ շրջանում գրված ձեռագրերում: Վորժան հին և ձեռագիրը, այնքան քիչ են և հապավումները:

Լազարյան կոչված ավետարանում, ինչպես և դրանից առաջ ու դրա ժամանակ գրված տեքստերում, մեզ հանդիպում են հապավված միայն վեց բառ՝ Աձ, Յձ, Նէմ, Քր, Իեղ և Տր: Մյուս բոլոր բառերը գրվում են առանց հապավման:

XII—XIII դարերի գրչության ունեցող ձեռագրերում սկսում և շատանալ հապավված բառերի քանակը: Սկսում են հապավվել վորոշ բառերի վերջավորությունները, հատկապես «թիւն» վերջավորությամբ (առաքինութի, նեղութեն, աղբարարութե, բռնութե և այլն): XIV—XV դարերից սկսած, հատկապես բոլորգիր և նոսր գրչության ունեցող ձեռագրերում, հապավումներն սկսում են արդեն մեծ չափերի հասնել: Նոսր գրչության ունեցող վորոշ ձեռագրեր են պատահում, վորոնց տեքստում կրճատված են գրեթե բոլոր ձայնավոր տառերը («Պտճո վրկնիմք ով սրղբ իմստթե և որք իմյս էք ցնկցելք ուսանել գիտթի արձնցցնել ձեզ արհեստ հմրղթե ոպս կնդնի ձյն ի բրի ուսուցչէ»):

Հատուկ անուններից ամենից շատ հապավվում են հետևյալ բառերը (տես նկ. 9):

իւել - իսրաէլ

եգա - եգիպտոս

եղմ - երուսաղէմ

Ահկ - Ասիակ

միս - մովսէս

դթ - դասիթ

Գրգր - Գրիգոր

Արգա - Աարգիա

Վրդն - Վարդան

Քպհ - Քապուհ

Իրկլ - Իերակլ

Գգկ - Գագիկ և այլն

նկ. 9.

Բոլոր և նոսր գրություն ունեցող ձեռագրերում հաճախ հապավվում են հետևյալ բառերը (տես նկ. 10):

բվ } - բուական,	բվկ - բազուկ
բւ }	ամ - ամենայն
բու }	ոպ - որպէս
բգր - բագաւոր	վն - վան
բվմ - բազում	ամնին - ամենին
վր - զինւոր	դրջլ - դարչնայ
ւ - ըստ	հնպ - հանապապ
վր - վերայ	յոզ - յառաջ
կմ - կամ	վոյ - վասնորոյ
խնկ - խանկ	պրն - պարոն
ւր - ընդ	ւրդեմ - ընդդեմ
նր - նորա	ւմ - նմա
նպ - նոյա	ամ, ամմ - ամենայն, ամմենայն
բր - բարեւար	բթ - բօիշկ
մ - յաղագս	

նկ. 10.

Պատահում են բառեր, վորոնք հապավվում են վոչ թե մի-
ջեց, այլ սկզբից, — կրճատվում են նրանց սկզբի ձայնավոր տա-
ռերը: Այդպիսի բառերից են՝ (տես նկ. 11):

նթ - աւօթի

թկ - օրինակ

ւյ - աւայ

նփ - այնչափ

ղղ - աղաղակ

նկ. 11.

XVI—XVIII դարերում գրված գրեթե բոլոր ձեռագրերում հապավվում են բառերի վերջավորությունները «թիւն» վերջավորութեամբ՝ իր բոլոր ձևերով (գիտութի, գիտութե, գիտութբ)։

Հապավված բառի վրա դրվում է պատիվ։ Գործածված պատիվը հիմնականում յերեք ձևի յե՝ — (յերկաթագիր ձեռագրերում), — և = : Դրանք յերեքն էլ դրվում են բառի վրա։

9. ԳՆԱՓԱՐԱԳՐԵՐԸ

Մագաղաթ գծվար ձեռք բերելու հանգամանքը վաղուց է ստիպել մարդկանց գրչութեան մեջ հաճախ կրկնվող բառերը փոխարինել պայմանական կարճ նշաններով։ Այդ նշանները գրականութեան մեջ հայտնի յեն նշանագրեր («գաղափարագրեր»-идеография) անունով։ Գաղափարագրեր են մեզ հանդիպում բոլոր ժողովրդների լեզուներով գրված հնագույն ձեռագրերում, վորոնց թվում է հայկականում։ Միջին դարերում հայկական ձեռագրերում գործածված գաղափարագրերը հավաքվել են առանձին ցուցակներում։ Այս ցուցակները սովորաբար վերնագրված են լինում «Նշանագիրք իմաստնոց»։ Յերբեմն նրանք վերնագրված են լինում նաև՝ «Նշանագիրք», «Բացարարութիւն առաջնոց գրոց», «Համառոտագրութիւն», «Մեկնութիւն նշանագրաց», «Նշանագիրք հայոց և մեկնութիւնք նոցին» և այլն։

Հայկական գաղափարագրերի քանակը շատ մեծ է: Ձեռագրերում պատահում են «Նշանագիրք իմաստնոց»-ի այնպիսի ցուցակներ, վորոնց մեջ բերված են ավելի քան 300 նշաններ: Գրչության արվեստով զբաղվող հեղինակների համար այս նշանագրերի յուրացումը սովորական մի բան է համարվել: Մեր մատենադարանի թիվ 2371 ձեռագիրը, վորը գրված է Կաֆայում XIV դարում ու պարունակում է այն ժամանակ դասավանդվող կարևոր առարկաները, «Նշանագիր իմաստնոց»-ը շարադրված է վորպես քերականության որդանական մասը:

Գաղափարագրերի մի զգալի մասը իրենց ձևով համապատասխանում է գործածվող բառի նշանակությանը: Այդ նմանությունն այնքան ակնբախ է, վոր վորոշ գիտնականներ յենթադրել են, վոր հայերեն գաղափարագրերը—հայկական հիերոգլիֆներն են: Այդպիսի գաղափարագրերից են, որինակ, հետևյալները (տես նկ. 12):

✕ - ասպրղ	 - ասրիծան
Ս - լուսին	Δ - լժառ
Վ - գալապան	⊕ - խաչ
◦◦ - պրուղ	 - լեյու
Բ - արձու	∇ - խոր
Կ - թռչուն	 - տապանակ
	Ս - լեղզ

նկ. 12.

Գաղափարագրերի վորոշ մասը գրվում է տվյալ բառի առաջին տառով: Այդպիսի գաղափարագրերից են (տես նկ. 13):

○ - օտ	Մ - վան
Ժ - Ժառանգ	Ը - ըսք
Դ - Դան	Թ - Թե
Ծ - ռքս	Ս - սոս
Զ - Զախարիա	Բ - Բերաբե
Փ - փառաւոր	ԴՅ - Դարապրան

Նկ. 13.

Վերջապես, կան այնպիսի գաղափարագրեր, Վորոնք իրենց ձևով բոլորովին չեն համապատասխանում տվյալ բառի նշանակությանը: Այդպիսի գաղափարագրերից կարելի չի նշել (տես Նկ. 14, 15 և 16).

Ն - Միզնորդ	Չ - աղբյուր
Շ - աշխարհ	Տ - եկեղեցի
Ը - երկինք	Մ - ամենայն
Գ - երկիր	Յ - արևայր
Ը - արեգակ	Վ - աշուն
Պ - ռակ	Փ - քանար
Օ - Զանապարհ	Ծ - սեղան
Զ - մարդ	

Նկ. 14.

 - unthirste

05 - купил

χ - աղեհոր

5 - հիւսիս

9 - wphetf 24. 14.

~~Տ~~ - աճապար

 - Կռապաշտ

Մ - անշատսրան

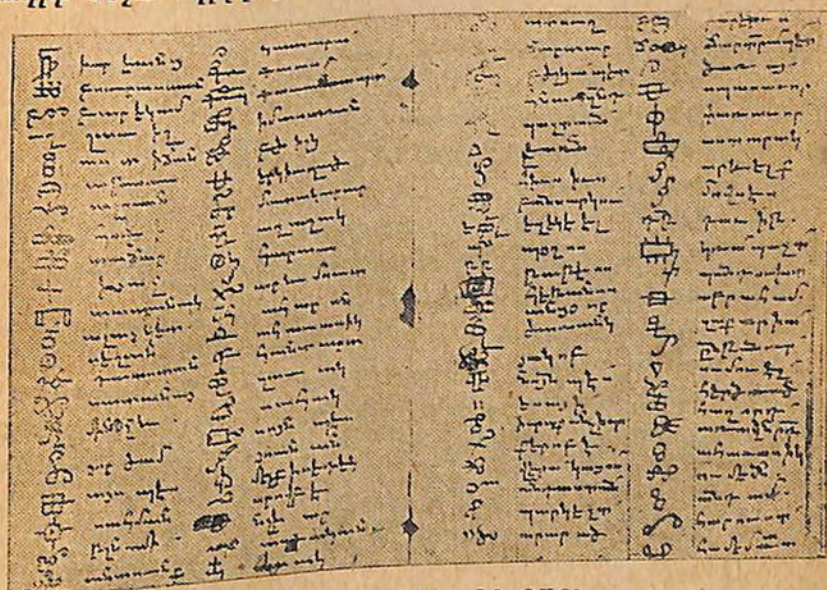
Ք - պարկեշտ

Զեռագրերում գաղափարագրերը գործ են ածվում իրենց նախորդիով և
վերջավորությունով: Որինակ՝ աշխարհ-ի գաղափարագրերը էՅ)-ԵԻ,
ՎՅ, ՍՅԷ, Նայ, Նաւ և այլն: Կամ լրանի գաղափարագիրը (Տ)-
ՏԻ, ՎՏ.

Ն. 4. 15.

U4. 15.

Անհրաժեշտ ենշել, Վոր «Նշանագիրք իմաստնոց»-ի մեջ մտնում են Վոչ միայն գաղափարագրերը, այլև այն բառերի համառոտագրությունները, Վորոնք Վերջավորություններում են հապավված: Բերում ենք այստեղ մեր մատենագարանի № 3177 ձեռագրի «Նշանագիրք իմաստնոց»-ի 2 հջից՝ բաղկացած նկարը:

Մեզ հասած հայկական տեքստերում ծածկագրերն ամենից շատ հանդիպում են ձեռագրերում և արխիվային նյութերում: Ձեռագրերում յեղած ծածկագրերը, մեծ մասամբ, մեկնություններ են (բանալիներ այս կամ այն ծածկագրության տեքստը կարգալու համար), իսկ արխիվում, ընդհակառակը, գլխավորապես ծածկագիր տեքստեր են: Այս մասամբ պիտի բացատրել նրանով, վոր հնում սովորաբար ծածկագիր գրել են նամակները և գրությունները, վորոնք մեծ մասամբ մեզ չեն հասել: Մեզ հասած ծածկագիր նամակները և գրությունները XVIII—XIX դարերից են, իսկ այդ շրջանին վերաբերող նյութերը գտնվում են արխիվներում:

Ծածկագրերի շարքն ենք մենք դասում վնչ միայն այն տեքստերը, վորոնք գրվել են տարբեր նշանագրերով, այլև նրանք, վորոնք սովորական հայերեն տառերով և բառերով վորակե ծածուկ իմաստ են հայտնում: Ծածկագրության այս վերջին տեսակն ամենից շատ գործ են ածել հայկական գրիչները: Ձեռագրերն ընդորինակող գրիչն իր հիշատակարանում հաճախ ծածկագիր և հայտնում իր անունը կամ գրչության թվականը: Այսպես՝ ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 4163 ձեռագրի գրիչն իր անունը հայտնում և հետևյալ վոտանավոր հիշատակարանում՝

«Եւ անպիտան գծող սորին,
Որ վեց տառիւ անունս կոչին՝
Գիմն առաջին ու ըէն վերջին,
Որ համարով վերաբերին՝
Տասը հազար բոլորովին,
Եւ վեց հարիւր քսան և վեցին,
Որք միտս ունին՝ նա հաւանին,
Եւ որք չունին՝ նա շվարին»:

Գրչի անունը—Գրիգոր և—«Գ»-ն բառի առջևում, «ը»-ն վերջում և անվան տառերն ըստ իրենց թվական նշանակության հավասար և տասը հազար վեց հարյուր քսան և վեցի:

ՀԽՍՀ Պետ. մատենադարանի մի այլ ձեռագրում (թիվ 373) ընդորինակող գրիչը ծածկագրով և հայտնում իր ձեռագրերի գրչության թվականը.

«Յինէն ընծայ այս քեզ հղբայր,
Մերոյ նախնեացս վէպ և ճառ,

Մարտիրոսէ յոգնաթշուառ,
Շրջաբերեալ թիւս է Ծիծառ» (թերթ 373):

Ծիծառ թվականը հավասար է 1672 -ի $[(50)+(20)+\delta(50)+\omega(1)+\alpha(1000)]+551=1672$ -ի:

Արիստակես Սեբաստացին էր ընդորինակած ձեռագրի գլխաւոր թվականը տալիս և հետևյալ ծածկագիր հիշատակարանում. «...գաղափարեցի (ձեռագիրս) ի թուականութեան հայոց մեծաց երկ քառասնից տասանց և եռակի քսանից, նիզակ թուով յաւելից»: Ձեռագիրը, ըստ այդ հիշատակարանի ծածկագրութեան, ընդորինակված է 1411 թվին — $[(2 \times 40) \times 10] + (3 \times 20) + 1 + 551 = 1411$ թ.:

ՀիՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 1864 ձեռագրի հիշատակագիրը էր գրած ձեռագրի թվականն և համարում «Յանէ զի կայ», այսինքն՝ $3(300) + \omega(1) + \alpha(400) + \epsilon(7) + \eta(6) + \iota(20) + \kappa(5) + \lambda(60) + \mu(1) + \nu(300) + 551 = 1651$ թվ.:

XVII դարի հայ գրիչներից Նաղարեթ անունով մեկն էր վոտանավորի գրչութեան թվականը, հայտնում է թե՛ — «Եղէ Յավոր»-ն է՝

«Եւ թուականս ետի տուփ,
թիւն ծածկեալ գրով ամփոփ,
այս թուականս յետ գիրն հուպ,
ես թուականս յեղէ Յավոր»:

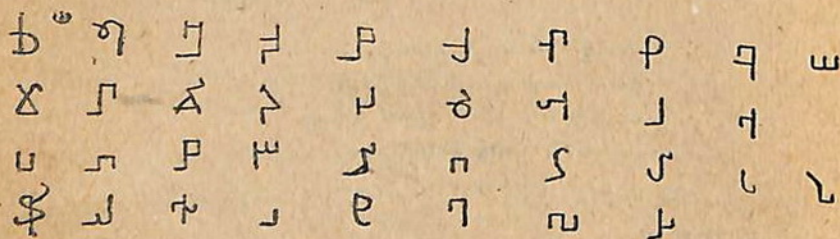
$\kappa(5) + \eta(90) + \epsilon(7) + 3(300) + \omega(1) + \lambda(60) + \alpha(600) + \rho(2) + 551 = 1616$ թվ.:

Ձեռագրի հիշատակարաններում պատահում են ծածկագիր թվականների ավելի պարզ տեսակներ: Այսպես՝ ՀիՍՀ Պետ. մատենադարանի թիվ 3024 ձեռագրի հիշատակարանում ասված է. «Գրեցաւ ի թիւս ցնցնցնցնցնցնց»: Յեթե մենք ընդգծված տառերը թվական գումարը տալու լինենք, կստացվի 1687 ($\nu(400) + \rho(1) + \sigma(100) + \delta(100) + \delta(50) + \delta(50) + \delta(10) + \delta(10) + \kappa(5) + \lambda(5) + \eta(3) + \eta(3) + 551 = 1687$):

Անհամեմատ դժվար է կարգաւ այլ նշանագրերով, ինչպես և հայերեն նշանագրերով, բայց հնչական այլ նշանակութեամբ գրած ծածկագրութեանը, նրանց կարգաւու համար անպայման պիտի ունենալ բանալի (նրանց մեկնութեանը): Ծածկագրութեան տի ունենալ բանալի (նրանց մեկնութեանը) զանազան են: Նրանց տեսակայն տեսակները բավականաչափ զանազան են: Նրանց տեսակները քանակը, ըստ նախնական ուսումնասիրութեան, 40 -ից անց-

նում եւ Ծածկագրության այս տեսակներէ մեծ մասի մեկնությունները գտնվում են հայերեն ձեռագրերում: Պարզվում է, վոր ծածկագրությունը, մյուս առարկաների հետ միասին, դասավանդվել է հին հայկական դպրոցներում: Հիմն Պետ. մատենադարանի թիվ 1869 ձեռագրում, վորն ընդորինակված է 1585 թ. Յեզդիկայում, Անդրեաս գրչի կողմից, տեղավորած է մի այբբենարան՝ «Գիրք տղայ կարդացնելու է» վերնագրով: Այս այբբենարանից յերևում է, վոր աշակերտը տառերն ու թվերը սովորելուց հետո պարտավոր է սովորել նաև ծածկագրության մի քանի տեսակը: Հայկական ծածկագրության այս տեսակների վերաբերյալ ընդհանուր գաղափար կազմելու համար մենք անհրաժեշտ ենք համարում կանգ առնել նրանց մի քանիսի վրա.—

1. Երջագիր:— Սովորական հայերեն գրերն են, միայն գըրվում են շուռ տված ձևով: Պահում են իրենց սովորական հնչական նշանակությունը: Այս ծածկագրով գրված տեքստերը կարդալու համար անհրաժեշտ է նրանց առջև պահել հայելին, վորը շուռ է տալիս ուղիղ ձևի (տես նկ. 17):

Նկ. 17.— (№ 1869 քերթ 395 ա, Յեզդիկայ, Անդրեաս 1585 թ.),

2. Աղվանից գիր:— Դարձյալ հայկական նշանագրերն են, գծագրական զգալի փոփոխություններով: Վորոշ տառերում այդ փոփոխությունն այնքան մեծ է, վոր առաջին պահին դժվար է ճանաչել: Յեղի են բանասիրության մեջ մարդիկ, վորոնք հենվելով վերնագրի վրա այս ծածկագրերը համարել են աղվանական նշանագրեր: Սակայն պարզվում է, վոր նախնական վերնագիրը յեղել է վոչ թե «աղվանից գիր», այլ «աղաջնագիր», վորը ժողովրդական նշանակությամբ հասկացվել է ծածկագիր: Ծածկագրերի այս տեսակը չպիտի շփոթել Հիմն Պետ. մատենադարանի թիվ 7117 ձեռագրում յեղած «աղուանից գրի» հետ, վորը հրատարակել են պրոֆ. Շանիճեն և դոց. Աբուլաճեն իրենց՝ «Նոր հայաստանի վերված աղվանից այբուբենը» աշխատության մեջ: Վերջինս

ծածկագրութիւնն չեւ ե հիմքեր կան յենթադրելու, վոր նա կարող եւ ե լինել աղվանից նշանագրերը: Ծածկադիր հանդիսացող «աղվանից գրերը» ավելի ճիշտ—աղափարագրերը, ինչպես ասել ենք վերևում, պահում են հայկական նշանագրերի տառաձևերը (տես նկ. 18):

Յաճկագիր «աղվանից գրի նմուշը հետևյալն է»:
«Նիս եւ աղուանից պրութենն

Ն: Բ: Գ: Զ: Է: Ը: Թ: Ժ:
Օ: Դ: Ք: Լ: Կ: Վ: Կ:
Շ: Ծ: Կ: Ք: Տ: Զ: Գ:
Ղ: Կ: Զ: Ք: Զ: Գ:
Ի: Կ: ∞: Գ: Տ: Գ: Գ:
Լ: Գ: Ք: »

Նկ. 18.— (№ 3124 քեր 11 Բ. XVIII դ.)

3. Գծավոր կեսագրեր: Հնում սա ամենաշատ օգործածական ծածկադիրն ե հանդիսացել: Ուղղագրի սյունների ե նրանց մոտ

Վ	Բ	Գ	Զ	Է	Ը	Թ	Ժ	Յ
Ծ	Կ	Լ	Խ	Զ	Կ	Զ	Զ	Զ
Լ	Տ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ
Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ	Զ

Նկ. 19.— (Հայաս. Պետ. կենտր. ձեռագ. Մատենադարան № 1869 քեր 329 ա՝ գրված 1585 թ. Անդրեաս գրիչ Յովդովիս):

գրված կետերի քանակով վորոշվում է նրա համապատասխան տառանիշը: «Ա»-ից մինչև «Ժ»-ն գրվում է մի գծով, «Ժ»-ից— «Ճ»-ն՝ յերկու գծով, «Ճ»-ից— «Ը»-ն— յերեք գծով, իսկ «Ը»-ից հետո՝ չորս գծով: ՀԽՄՀ Պետ. մատենադարանի ձեռագրերում պատահում են այնպիսի ընդորինակություններ, ուր գրիչն իր անունը այս ծածկագրով է հայտնում: Այսպես՝ Թիվ 2001 ձեռագրում (Թերթ 139 Թ.), ընդորինակված XIV դարում, Գրիգորիս անունով մի գրիչ իր անունը հայտնում է այս ծածկագրով: Գծավոր կետագրերի այբուբենը կազմված է հետևյալ նշանագրերից (տես նկ. 19):

Այդ նույն ծածկագրով մի հիշատակություն է գրված նախկին Լազարյան ձեռարանին պատկանող մի գրչագրում («Յիշատակ է քարոզգիրքս Սրապիոն վարդապետին») և ներքևում տված և այսպիսի մի վոտանավոր՝

«Եթէ դպիր ես նայ կարդայ,

Ձէ նա վղիդ տուր և հաղայ,

Մի մեղադրիր ինձ ի կամայ,

Բանս արուեստիւ է միդ արայ»:

(Հրատ. Ն. Մառի—«Հանդ. ամս» 1892 Թ., էջ 52):

Ա. Գավազանագրեր:— Շատ քիչ են տարբերվում գծավոր կետագրերից, Տարբերությունը գծիկների մեջ և—այստեղ գծերի փոխարենն գրվում են զանազան տեսակի գավազանաձև ցավիկներ, ուստի և կոչվում է գավազանագիր: «Ա»-ից մինչև «Ժ»-ն գործ է

նկ. 20.— (№ 2001, Թերթ 223, գրիչը—Թոմաս, XIV դար):

ածվում մի կետ, «ժ»-ից մինչև «ճ»-ն՝ յերկու կետ, «ճ»-ից—«ճ»-ն՝ յերեք կետ, «ճ»-ից հետո՝ չորս կետ: Այս ծածկագրի այբուբենը գրվում է հետևյալ ձևով (տես նկ. 20):

5. Յեղբայրագրեր:—Ծածկագրերի այս տեսակը կոչվում է նաև փոխարինագրեր, փորովհետև այբուբենի մի տառը իր հնչ-նական նշանակությամբ փոխարինում է մյուսին: Այբուբենը բա-ժանվում է յերկու մասի—«ա»-ից մինչև «զ» և «ճ»-ից մինչև «ք», և համարական կարգով գրվում իրար զուգահեռ՝ փոխարինելով իրար իրենց հնչնական նշանակությամբ (տես նկ. 21):

ա	բ	գ	դ	ե	զ	է	ը	թ
ճ	մ	յ	ն	շ	ռ	չ	ւ	ք
ժ	ի	լ	խ	ծ	կ	հ	ձ	ղ
ռ	ս	վ	տ	ր	ց	ւ	փ	ք

նկ. 21.

«Աղիւսակս այսպես իմացիր. այբ որ պիտանայ ձէ. գրէ, ձէ որ պիտանայ .այբ. գրէ: Ժէ որ պիտանայ, ըռայ գրէ. ըռայ որ պիտանայ .Ժէ. գրէ և այլն ի կարգին գնայ»:

6. Միաստու ծածկագրեր:—Վերցվում է այս ծածկագրու-թյան մեջ «ա» տառը և նրա վերևից կամ ներքևից դնելով կե-տեր, պատիճներ և կլոր նշաններ տալիս են իրենց ցանկացած տառի հնչյունը (տես նկ. 22):

Ծածկագրի այս տեսակն ամենից քիչ է գործածական: Բավական է վորեն գծիկ մոռացվի գրվել, կամ ճիշտ չգրվի՝ նրա-նով գրված տեքստն անհնար կլինի կարդալ:

7. Խմբավոր փոխաբերագրեր:—Ծածկագրության այս տեսա-կը փոխարինագրերի ավելի բարդացված տեսակն է: Այբուբենի կը փոխարինագրերի ավելի բարդացված են հայկական այբուբենի յեր-առանձին տառերը փոխարինվում են հայկական այբուբենի յեր-կու, յերեք այլ տառերով: Մի տառով միայն գրվում է «ա» տա-ռը (տես նկ. 23):

8. Ծածկագիր քվականներ:—Ծածկագրության այս տեսակի բանալին պահված է Անդրիաս գրչի վերև հիշատակված դասա-գրքում: Սա գործ է ածվել միայն քվականների համար: Իր բո-վանդակությամբ ծածկագրության այս տեսակը շատ պարզ է:

Մեկից մինչև իննը գրվում է հայկական այբուբենի տառերով՝ իրենց սովորական թվական նշանակությամբ, տասից մինչև հարյուրը գրվում է «ա»-ից—«ժ» տառերով՝ մի գերո ալիլացրած, հարյուրից—հազարը՝ նույն տառերը յերկու գերոյով, և վերջապես, հազարից—ութ հազարը՝ դարձյալ նույն տառերը՝ յերեք գերոյով:

ա̇	ա̈	ա̋	ա̌	ա̍
ամենակալ	արժանաւոր	ապաւէն	անդադար	աղօթ
ա̍	ա̍	ա̍	ա̍	ա̍
ամբարիշտ	ամբարտաւան	ապաշաւ	անըսգամ	անիրաւ
ա̍	ա̍	ա̍	ա̍	ա̍
անոխակալ	անուան	արշակեա	ամբարիստաւ	ակամա
ա̍	ա̍	ա̍	ա̍	ա̍
անդրանիկ	արեգակն	ապրեցոյ	այնպէս	այսպէս
ա̍	ա̍	ա̍	ա̍	ա̍
անդամալուծ	աղգամուղզ	ապականացոյ	այնորիկ	այսորիկ
ա̍	ա̍	ա̍	ա̍	ա̍
արժանի	անշրև	արկայ	ահեղ	անարժան

Նկ. 22.— Այս է նշնգիրը № 1465 թերթ 13 ա—29՝ բ, 1628 (?) նազար գրչի (նույն ջեռագրում այս ծածկագրով գրված է Հովհաննես Վոսկերեսանի «Հաւատամքը»-ը

Սրանցով, իհարկեւ, չեն վերջանում հայկական մատենագրության մեջ գործածված ծածկագրության տեսակները: Արևիվում կան Աշտարակեցու և այլ անձնավորությունների մի շարք ծածկագիր նամակները, վորոնց հետ ծանոթանալ ցանկացողը պիտի կարդա այդ տեքստերի վերաբերյալ մասնագիտական ուսումնասիրություններ:

Ի միջի այլոց, մենք կանգ չառանք նաև հայկական բժշկա-

ընդհանուր գործածող ծածկագրերի վրա: Խնչպես վոր այժմ առանձին դեղերի համար ռեցեպտներ են գրվում լատիներեն լեզվով, վորը հասկանալի չի մասնագետ չեղող անձնավորության համար, այնպես էլ հնում առանձին դեղերի ռեցեպտները հաճախ գրում էին ծածկագիր, վորպեսզի հասկանալի չլինի ամեն մի սովորական ընթերցողի համար: Նման ձևով ծածկագիր տեքստեր են պատահում ավելիական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերում:

11. Թվերի Գործածողութունը ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ:

Մեր ներկա թվերի գործածությունը հայկական գրության մեջ նոր է: Նա XVII—XVIII դարերից դենը չի անցնում: Հայ մատենագրության մեջ դրանից առաջ վորպես թվեր գործ են օգտագործել հայկական տառերը: Համարական կարգով հայկական այբուբենի «ա»-ից մինչև «թ» տառը հանդիսացել են միավորներ, «թ»-ից մինչև «ճ»-ն—տասնավորներ, «ճ»-ից մինչև «ռ»-ն—հարյուրավորներ և «ռ»-ից հետո յեղող տառերը—հազարավորներ: Հայկական այբուբենի առանձին տառերը մեր մատենագրության մեջ գործ են օգտագործել նշանակություններ—

ա=1	ժ=10	ճ=100	ռ=1000
բ=2	ի=20	մ=200	ս=2000
գ=3	լ=30	յ=300	վ=3000
դ=4	խ=40	ն=400	տ=4000
ե=5	ծ=50	շ=500	ր=5000
զ=6	կ=60	ո=600	ց=6000
է=7	հ=70	չ=700	ւ=7000
ը=8	ձ=80	պ=800	փ=8000
թ=9	ղ=90	ջ=900	ք=9000

1624 թվականը հայկական տառերով գրվում է—ՌՈՒԴ, 9978-ը—ՔՁՀԸ, 3282-ը—ՎՄՁԲ, 1999-ը ՌՁՂԹ և այլն:

Ձերոյի համար առանձին նշան գոյություն չի ունեցել: Թվերի մեջ կամ վերջում պահանջվող դերոն հասկացվել է նախորդ տառի թվական նշանակություն հետ միասին: Այսպես՝ 1080 թվականը գրվել է ՌՁ տառերով, 8002-ը—ՓԲ, 1608-ը—ՌՈՐ և այլն: Հազարավորներից բարձր թվերը հաշվվել են բյուրերով: Բյուր և համարվել տասը հազարը: Հաշվումները հեշտացնելու համար բյուրի համար գործ են օգտագործել նշանը: Դա հնարավորում

Թյուն և ստեղծել առանց դժվարության միլիոններ, տասնյակ միլիոնների հաշիվներ անել: Բյուրի (չորս զերոյի) այդ նշանը բազմաթիվ տեղերում գործածված ենք տեսնում VII դարի մաթեմատիկոս (համարող) Անանիա Շիրակացու կողմից՝ իր նորերը մեր մատենադարանում հայտնաբերված թվաբանության դասագրքում: Բյուրի համար գործածված այդ նշանը հայկական տառի վրա դնելիս, չորս զերոյով մեծանում և նրա թվական նշանակությունը: Այդ հաշիվով հայկական այբուբենի տառերը ստանում են հետևյալ թվական նշանակությունը:—

ա՛ = 10.000	գ՛ = 100.000	ե՛ = 1 միլիոն	ը՛ = 10 միլիոն
բ՛ = 20.000	դ՛ = 200.000	զ՛ = 2 — — —	ս՛ = 20 — — —
զ՛ = 30.000	լ՛ = 300.000	յ՛ = 3 — — —	վ՛ = 30 — — —
է՛ = 40.000	խ՛ = 400.000	ն՛ = 4 — — —	ր՛ = 40 — — —
ե՛ = 50.000	հ՛ = 500.000	շ՛ = 5 — — —	ո՛ = 50 — — —
զ՛ = 60.000	ւ՛ = 600.000	ռ՛ = 6 — — —	յ՛ = 60 — — —
է՛ = 70.000	հ՛ = 700.000	չ՛ = 7 — — —	լ՛ = 70 — — —
ը՛ = 80.000	՝ = 800.000	պ՛ = 8 — — —	փ՛ = 80 — — —
ր՛ = 90.000	Ղ՛ = 900.000	գ՛ = 9 — — —	տ՛ = 90 — — —

Որինակ 6,874 528-ը գրվել է հայկ.

Ո՛Զ՛Ե՛ Պ՛ Զ՛ Ի՛Ը, 80024-ը - Ե՛ԻԶ. 1,001,000-ը - Ղ՛Ղ և այլն:

Նկ. 23.

Թվական նշանակությամբ գործածված տառերը մյուսներից տարբերելու համար, ձեռագրերում, ինչպես և վիմական արձանագրությունների մեջ, սկզբից և վերջից դրել են միջակետ կամ վերջակետ: Բացի այս, թվական նշանակությամբ գործածված տառերի վրա դրվել են պատիվներ: Որինակ՝ «Յամի: ՌՅՁԹ: արեդ ամսոյ: ԻԲ: լուսինն խաւարեցաւ», «Ի թուականութեան հայոց: ՌՅՁԹ: եղև մահ տարածամ», «Արշակ թագաւորեաց . խԲ. ամ և . Է. ամիս» և այլն:

Հայկական վորոշ ձեռագրերում, հատկապես նոտր գրչություն ունեցող ձեռագրերում, պատահում են զեպքեր, յերբ խախտվում են թվական գործածվելու ներկա կանոնները: Այսպես, յերբեմն հազարավոր կամ հարյուրավոր թվերի համար գործածվում են վոշ թե տվյալ թվանշանի համապատասխան տառանիշը, այլ հա-

4. Տրէ	—30 որ,
5. Քաղոց	—30 որ,
6. Արաց	—30 որ,
7. Մեհեկի	—30 որ,
8. Արեգ	—30 որ,
9. Ահեկի	—30 որ,
10. Մարերի	—30 որ,
11. Մարգաց	—30 որ,
12. Հրոտից	—30 որ,
13. Աւելեաց	— 5 որ:

XIII դարում Հովհաննէս Սարկավագի տնշարժ տոմարը կազմվելուց հետո սկսվեց արդեն կատարվել տոմարական ամիսը ճիշտ հաշիվ՝ հայկական ամսաթիւերը հոռմեականին համապատասխանելու տեսակետից: Հայկական նոր տարվա սկիզբը (անշարժ տոմարի կազմելուց հետո) հավասար է մեր ներկա ոգոստոսի 1-ին (հին տոմարով): Մեր ներկա հաշիվով նոր տարվա սկիզբը (հուլյան տոմարով) հավասար է հայկական քաղոց ամսի 24-ին:

12. ԿԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐՈՒՄ

Ամենաքիչ կետադրություն ունեցող տեքստերը—բոլորաձև յերկաթագրով գրված տեքստերն են: Այնտեղ մեզ պատահում են միայն միջակետը, պատիվը և չակերտը: Ուրիշ կետեր չկան այնտեղ: Միջակետն այդ տեքստերում գործ էածվում նաև վերջակետի նշանակութամբ և գրվում է սովորաբար տողից վերև: Հնագույն տեքստերում նա վոչ թե կլոր է, այլ ունի քառանկյունի ձև: (■) Չակերտը գործ էածվում ուրիշի խոսքերը բերելու ժամանակ, ըստ վորում, նա գրվում է վոչ թե տեքստի առջևից և վերջից միայն, ինչպես այժմ, այլ բերված տեքստի բոլոր տողերի միայն առջևից: Նա ունի լատինական S տառի ձևը: Պատիվը գործ էածվում հապավումների ժամանակ, իսկ բոլորաձև յերկաթագիր գրչագրերում, ինչպես ասել ենք արդեն, հապավված են լինում միայն վեց բառ—Յս, Ած, Քս, Եղմ, Իէդ և Տր: Բոլորաձև յերկաթագրով գրված տեքստերը չունեն վերջակետ (կրկնակետ), հարցական նշան, ստորակետ և հետագայում գործածվող մյուս կետերը:

Մոտավորապես տասներորդ դարից հետո գրված ձեռագրերում սկսվում է արդեն ամենուրեք գործածվել վերջակետը: Հնա-

գույն գրչագրերի մեծ մասում նա պահպանվում է միջակետի քառանկյունի ձևով ($\square$): Գրչագրերում մեկ մեկ պատահում են վերջակետեր ասորականի նման յերեք կետով ($∴$): Վորոշ ձեռագրերում վերջին կետը դրվում է կոր գծով ($∶\sim$): XII, XIII և ուշ դարերի ձեռագրերում տեքստերի ալարտական նշանը դրվում է յերկու կետերով և յերկու, յերեք և ալիլի գծիկներով ($∶\sim\sim$: $\sim\sim\sim$: $\sim\sim\sim\sim$): Մոտավորապես XI դարից հետո սկսվում է գործածվել ստորակետը և տառաբաժանման նշանը:

Մինչև XIII դ. գրված ձեռագրերում գրեթե մեզ չեն հանդիպում գործածված տողադարձման նշանը— յենթամասն: Մեզ հայտնի հնագույն գրչագրերից մեկը, ուր հանդիպում ենք տողադարձման նշանի— Մովսես Կաղանկատվացու 1289 թ. ընդորինալիությունն է: Տողադարձման նշանը դրվում է վոշ թե վերջացող տողի վրա, այլ տողի վերևում:

Սկսած մոտավորապես XI-
XII դարերի գրչագրերից վեր-
նագրերը տեքստից բաժանելու
համար սկսում են վերնագրերն
ընդգծել. ընդգծումը կատարվում
է վոշ թե գծով, այլ կետերով:
Մեզ հայտնի յեն կետերով ընդ-
գծելու հետևյալ ձևերը:—

Հնագույն տեքստերում այս կետերն ու գծիկները դրվում են վերնագրի վերևից, իսկ ուշ շրջանում այն տեղափոխում են ներքև:

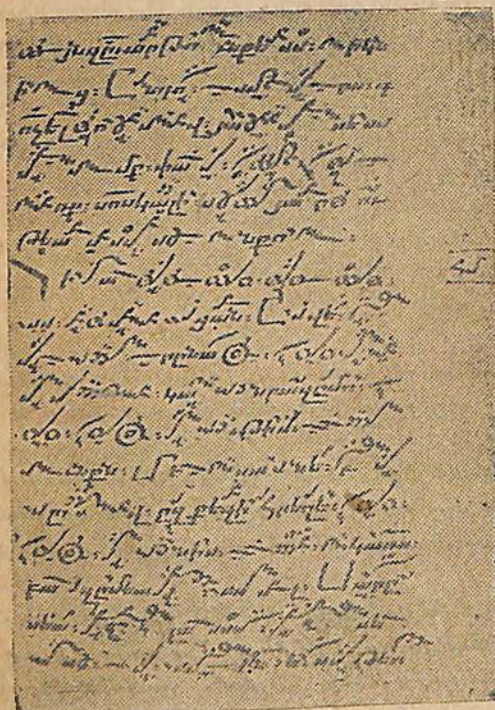
Բուլի գործածությունը յերևում է XII—XIII դարերում: Կիլիկյան գրչությամբ կան մի շարք ձեռագրեր, վորտեղ գործ է ածվել բուլը: Նա չի տարբերվում իր ներկա ձևից և դրվել է տողից վերև:

Բուրգիլը ձեռագրերում (մոտավորապես XII դարից) սկսվում է նաև թավի գործածությունը $\times/\backslash$ ձևով: Նա դրվում է բավում «աւ» հնչյունը պահելու «ու»-ի հնչման փոփոխության ախ վրա «աւ» հնչյունը պահելու «ու»-ի թ $\times$ ուսկանութեան հայոց և դեպքում (Իւ $\times$ անէ, հարապատաւ $\times$, ի թ $\times$ ուսկանութեան հայոց և այլն): Ավելի ուշ շրջանում «աւ»-ի վրա դրվում է ∞ նշան «օ» հնչելու համար:

Մոտավորապես XIII—XIV դարերում և դրանից հետո գրված ձեռագրերում հանդիպում են այժմ մեզ հայտնի և գործածվող գրեթե բոլոր կետերը: Վորոշ հայ քերականներ և գրչու-

թյան արվեստի կուրս կազմող հեղինակներ, իրենց աշխատությունների մեջ սկսում են հատուկ գլուխներ հատկացնել կետադրությանը, աշխատում են վորոշ կանոնների յենթաբեկել զրանց: Կետադրությանը վերաբերող գլուխները նրանց այդ աշխատությունների մեջ վերնագրված են լինում՝ «վասն ոլորակի», «վասն կէտի», «վասն վերծանութեան»:

Կետադրության գործածությունը մի՞նչ զարգացման և հասնում հատկապես այն տեքստերում, վորոնք յերգեցողության համար են գրված—տաղարաններում, խաղաղքերում, զանձարաններում, շարականներում և այլն: Այստեղ արդեն նրանք սկսում են ստանալ այլ նշանակութիւն, նրանք սկսում են նոտաների դեր

Նկ. 25.—97. ԵԶՄ. № 759. 67 ա 1278 Թ.

ապաթարց ('), ենթամիայ (~), ստորատ (,), Իսկ ըստ արոհութեան որ է ըստ որոշութեան՝ որ դատէ և ընտրէ զբան ի բանէ

կատարել: Բառի վրա զրված գծի բարձրացման կամ յերկարացման համաձայն ցանկացել և ասել նրա հեղինակը, վոր անհրաժեշտ և բարձրացնել յերկարացնել ձայնը և այլն:

Հետաքրքիր հիշատակութիւն ունի հայկական կետադրության վերաբերյալ Յեսայի Նշեցիկ: Նա հետևյալն և ասում, «Այս լինի ըստ տասն արուեստի առողանութեանցն, որպէս և եղեալ է ըստ զանազան որակացն ձևացողանել զնթերցողութիւն. շեշտ ('), բութ ('), պարոյկ (°), յերկար ('), սուղ (v), թաւ (x), սոսկ (λ),

տանքն անմիջապես կատարող, ստեղծագործող հասարակ նկարիչի հետ: Մեզ մոտ, փաստորեն, մինչև այժմ սովերի տակ են մնացել մանրանկարչական որիզինալ ու բարձր արժեքներ տվող մի շարք դպրոցներ՝ Տաթև, Հաղբատ և ուրիշները: Հավակնություն չունենալով մեր ներկա կուրսում մշակել մանրանկարչության դպրոցների հարցն ընդհանրապես, վորովհետև դա մասնագիտական այլ հարց է և հայկական մանրանկարչությանը զբաղվող մասնագետներին և վերաբերում, սակայն այնքան, վորքան ձեռագրի բնութագրման համար անհրաժեշտ է նախնական ծանոթություն տալ հայկական մանրանկարչության վերաբերյալ, մենք անհրաժեշտ ենք համարում շատ կարճ կանգ առնել հայկական մանրանկարչության մի քանի դպրոցներին վրա:

Հայկական ձեռագրերում մեզ հասած ամենաինչև մանրանկարչական նմուշը—մեր մատենադարանի կրկնագիր մաշտոցի մեջ մի յերեսի վրա մնացած խորանն է: Ձեռագիրը լվացվել է XIII դարում վոմն Հովհաննեսի կողմից և հետո գրվել մաշտոցի տեքստը: Ձեռագրի նախնական տեքստը գրված է յեղեկ, մեր կարծիքով, VIII դարից առաջ: Այդ նույն ժամանակին և վերաբերում նաև մանրանկարչական մեծ արժեք ներկայացնող խորանը: Այդ նույն խորանի նկարչության շիտալին են պատկանում նաև մեր մատենադարանի թիվ 275 ձեռագրի զարդանկարները, վորոնք նկարված են 1071 թվին:

Մանրանկարչական այս շիտալին հատուկ են—մյուս գույներին հոմեմատությունը, կապույտ և կանաչ գույների գործածությունը գեղակոչությունը՝ իրար հետևող մի շարք կիսախորանների նկարումը, խաչի, ինչպես և քրիստոնեական այլ զարդադրությունների բացարձակ բացակայությունը, խորանների միջև առանձին շրջանակներում գիշատիչ կենդանիների (առյուծ, բազե, արծիվ և այլն) նկարումը, վարդերի փունջերով խորանների զարդարումը և այլն:

Հնագույն հայկական մանրանկարչության նմուշներ են հանդիսանում նաև մեր մատենադարանի «փղոսկրի» կոչվող ավետարանի (998 թվից) և Վնեստիկի Մխիթարյանների մատենադարանի «Մլքե թագուհու» ավետարանի (909 թվից) մանրանկարչությունը: Այս ձեռագրերի մանրանկարչությունը, կրկնագիր մաշտոցի մանրանկարչության համեմատությամբ, միանգամայն այլ դպրոցի պատկանող գործ է: Այստեղ արդեն վորոշ ազդեցություն ունի բյուզանդական քրիստոնեական մանրանկարչությունը: Այս շիտալի մանրանկարչությունը հատուկ են նկարների շքեղություն, մանրանկարչական

մանրամասնություններ, պայծառ գզլներով սյունաղարդ խորաններին նկարում, տիպերի ճիշտ արտահայտում, հագուստների ծալքերի վարպետ նկարում և այլն:

Հայկական մանրանկարչությունը մեծ չափով զարգանում և ծաղկում է Կիլիկյան դպրոցում: Այստեղ արդեն հանդես են գալիս մի շարք տաղանդավոր նկարիչներ (Ռոսլին, Սարգիս Պիծակ և ուրիշները), Վորոնք խոշոր գործ են կատարում հայկական մանրանկարչության զարգացման գործում: Կարևոր է նշել, վոր այս դպրոցի ստեղծագործության լավագույն մի շարք նմուշներ հասել են մեզ և այժմ մենք հնարավորություն ունենք տալ կոնկրետ այդ դպրոցի մանրանկարչության համապատասխան արժեքավորումը:

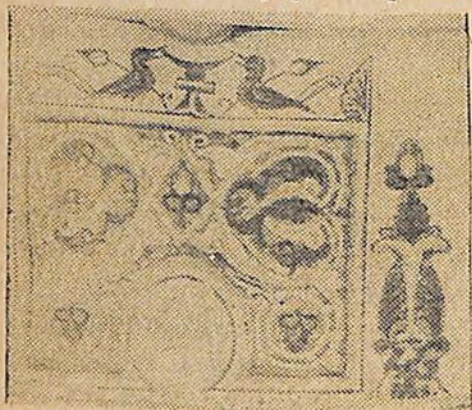
Կիլիկյան դպրոցի մանրանկարչությունը, ինչպես ասել ենք արդեն, սխալ է «արքունական-ակադեմիական» համարելը: Այդ դպրոցի մանրանկարչություն ստեղծագործողը վնչ թե արքունիքում նստողներից է, այլ ցածր խավի նկարիչներից, վորն աշխատել է առաջիկաների պատվերով:

Կիլիկյան դպրոցի մանրանկարչությանը, ամենից առաջ, հատուկ է նկարչական բարդ կոմպոզիցիա: Նկարում են որինակ վնչ ժխյն մարդկանց, իրենց գրասեղանի առաջ, ինչպես հայկական մի շարք այլ դպրոցներումն է, այլև տալիս են այդ մարդու հետո շրջապատը—վանքեր, պալատներ և այլն: Կիլիկյան մանրանկարչության մեջ մեծ չափով գործ են ածում վոսկի: Յերբեմն ամբողջ նկարի շրջանակի ազատ յեղած ֆոնը զարգարում են վոսկով: Մարդկանց դեմքերին տալիս են նրանց հոգեկան ապրումները: Ահա ձեզ մի գրիչ, վորը ձեռքը ձակատին դրած նսրում է հեռուն և մտածում, տխրությունը նրա դեմքից յերևում է: Լուսանցազարդությունների մեջ սկսում են գործ ածել թռչնա- և զրադանգեր, գազանագրեր, և այլն: Այս շիտան հայկական մանրանկարչության մեջ գերիշխող է հանդիսանում XII—XIII դարերում:

Մեր մանրանկարչական կառեվոր դպրոցներից է Ցաքեվը:—Մանրանկարչական այս դպրոցը զարգանում է հատկապես XIV—XV դարերում: Նրա բնորոշ հատկանիշներից է — խտացած, հաստ շարիխներով նկարչությունը: Մի քանի գծերով հաջողվում է նրանց, որինակ, տալ ալեղարդ ծերունու դիմագիծը, Յերեք-չորս գծով շատ հաջող ձևով տրվում է գլխարկը և այլն: Խորանների

վերևից շատ են զարդարում թռչուններով—աքաղաղներ, կաքավներ, սիրամարգներ և այլն:

Հայկական մանրանկարչության լավագույն և ուրիշինալ դրամորոցներից է Խիզանը: Գույների մեջ գերակշռում է բաց կարմիր գույնը: Կատարվում են շատ բարդ կոմպոզիցիաներ: Մարդիկ, կենդանիները նկարվում են վոչ թե սառած դրությամբ, այլ վորոշ գործողության մեջ: Ահա ձեռք յերկու աքաղաղ խորանի վրա, վորոնք պատրաստվում են կռվելու. մի այլ տեղ արագիլը կանգնած է մի վտաքի վրա՝ բերնում բռնած ոձ. յեղջերուն նկատել է

Նկ. 26.-ա.—Հայկական մանրանկարչության նմուշ:

մարդուն և փախչում է. հովիվը սըինգը բերնում նվաղում է և այլն: Խիզանի դպրոցի մանրանկարչության մեջ հաջող ձևով նկարված են մարդկանց վողջ խմբեր դարձյալ վորոշ գործողության մեջ: Զարդանկարներում շատ են գործադրվում կծիկի նման իրար փա-

թաթված զարդարանքներ: Գերակշռում է նաև տերևաձևով զարդարանքը: Այս շկոլայի ծաղկման շրջանը— XIII — XIV դարերն են:

Յեվ, վերջապես, Զուղայի շկոլան:—Այս շկոլան սկզբում զարգանում է Հին Զուղայում, Նախիջևանում, իսկ Շահաբասի գաղթեցումից հետո շարունակում է իր զարգացումը Պարսկաստանում: Ընդհատ Զուղայի ուրինակով ձևազրեք են սկսվում գրվել ու նկարվել նաև Պոլսում և այլ վայրերում: Զուղայի շկոլայի մանրանկարչությանը հատուկ է նկարչության անչափ շքեղութունը՝

Նկ. 26.-բ.—Հայկական մանրանկարչության նմուշ:

վոսկով և վառվառն այլ գույներով: Նկարներ ու դարձադրութ-
յուններ կարելի չեն հանդիպել ձեռագրի գրեթե ամեն մի եջի
վրա: Կարևոր և շեշտել այն հանգամանքը, վոր այս շկոլայի,
ինչպես և հայկական մյուս բոլոր շկոլաների, ամենազրական կողմն-
այն և, վոր նրանք թեկուզ հաղար, յերկու հաղար ել նկար նկա-
րելիս լինեն մի ձեռագրում, յերեք չեն կրկնում մյուս եջում
նկարածը: Զուղայի շկոլան ունի սակայն մի թերություն. նրա
մեջ քիչ և որիդինալությունը: Այս մանրանկարչության հիմքը
հանդիսանում և Կիլիկյան, խիզանի մանրանկարչությունը: Ոգտ-
վել են նաև յեվրոպական մանրանկարչությունից: Այս շկոլայի
ծաղկման շրջանն և XVI—XVII դարերը:

Սրանով չի վերջանում հայկական մանրանկարչության ա-
ռանձին շկոլաների թվարկումը: Մանրանկարչական բարձր ար-
ժեքի ձեռագրեր են հասել մեզ Բագեշից, Սանահինից, Կաֆայից
և հայկական գրչության այլ կենտրոններից. սակայն այս վողջ
և հայկական գրչության այլ կենտրոններից. սակայն այս վողջ
հարստությունը, ինչպես ասել ենք արդեն, մասնագիտական ու-
սումնասիրության դեռ չի յենթարկված:

14. ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՅԵՎ ԱՂԱՎԱՂՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՏԵՔՍՏԵՐՈՒՄ

Հայկական ձեռագրերում կատարված փոփոխությունների և
աղավաղումների յերեք հիմնական տեսակը կարելի չեն նշել—ընդ-
միջարկություններ (ինտերպոլացիա), հապավումներ և գրչական
սխալներ: Նախնական տեքստերի մեծ մասի աղավաղման պատ-
ճառը, ինչպես պարզվում և, ընդորինակող գրչի անուշադրության
և կամ թե չե՝ ուշ շրջանում նպատակադրված ձևով կատարված
խմբագրության հետևանքով և:

ա) Ընդմիջարկություն: Ընդմիջարկություն կամ ինտերպո-
լացիա յեն կոչվում նախնական տեքստում ընդորինակող գրիչ-
ների կատարած այն լրացումները կամ մեկնությունները, վո-
րոնք արտագրվում են նախնական տեքստի հետ և ներկայաց-
վում են վորպես նրա որդանական մասը: Միջին դարերում հա-
ճախ և պատահում, յերբ վորևե մեկն անհրաժեշտ և համարել իբ-
ռենցած ձեռագրում նախկին աշխարհագրական անունները մեկ-
նել իր ժամանակի գործածական անուններով և կամ թե չե՝ նախ-
կին հատվածի այս կամ այն մասը թերի համարելով՝ կատարում
և, իբ կարծիքով անհրաժեշտ լրացումներ ու այլ տիպի ուղղում-
ներ: Այդ բոլոր դեպքում ել, պարզ և, վոր տվյալ աշխատու-

թյունը փոփոխվում, աղավաղվում է, վորովհետև նա հեռանում է իր նախնական բնագրից:

Ընդմիջարկություններն ամենից շատ են հանդիպում մեզ պատմա-գիտական գրականության մեջ: Նրանք շատ քիչ են կրոնական-կանոնական գրականության մեջ: Վերջինիս մեջ փոփոխություններ և կամ լրացումներ կատարելը համարվել է անթույլատրելի մի գործ: Ընդմիջարկությունով ամենից շատ աղավաղված տեքստերը—տարեգրություններն են և աշխարհագրությունները: Պարզվում է, որինակ՝ վոր Սամվել Անեցու անունով հրատարակված ժամանակագրության տեքստի ավելի քան կես մասն իրեն՝ հեղինակինը չի, այլ ուշ շրջանի գրիչների կողմից ավելացված գործ է: Այդ յերևում է իրեն՝ Անեցու կենդանության ժամանակ (1176 թ.) ընդորինակված իրեն ժամանակագրությունից, վորը բարեբախտաբար, պահպանվել է մեր մատենադարանում: Այդ ձեռագրի՝ հրատարակած տեքստի հետ կատարած համեմատության հիման վրա, այժմ հնարավոր է նշել այն բոլոր հատվածները, վորոնք ուշ շրջանում են ավելացված, ըստ վորում, պարզվում է, վոր այդ ավելացումները վոչ թե մի, այլ մի շարք գրիչների գործեր են:

Ուշ միջնադարյան հայ մատենագիրների տեքստերում յեղած ընդմիջարկությունները համեմատաբար հեշտ է ճանաչել, վորովհետև նրանք մեզ հասել են հնագույն ընդորինակություններով կամ ինքնագրերով, բայց դժվար է հին հայկական մատենագիրների աշխատություններում յեղած ընդմիջարկությունների ճանաչելու հարցը, վորովհետև նրանք մեզ հասել են ուշ շրջանի արտագրություններով: Յերբեմն՝ նման ընդմիջարկությունները վրձնական նշանակություն ունեն այս կամ այն տեքստի հեղինակը պարզելու խնդրում: Վորպես որինակ՝ կարելի յե բերել այստեղ Խորենացուն վերնագրվող «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը: Ուշ շրջանի ընդորինակողներն այդ տեքստում ավելացրել են մի շարք աշխարհագրական նոր անուններ («Ղաթ», «Յօզո ուսաց», «Շրուան» և այլն), վորոնք թյուրիմացաբար կռվան են դարձրել վորոշ անուշադիր բանասերներ՝ Խորենացուն վերնագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի ժամանակը վորոշելու գործում: Տեքստի վերլուծման հիման վրա անսլայման հնարավոր է պարզել նրա գրվելու ժամանակը, բայց այդ գիտական և հիմնավոր կարող է լինել այն դեպքում միայն, յերբ նախքան տեքստի վերլուծումը փորձ կարվի ազատել տեքստն ընդմիջարկություններից:

բ) Հասպալում:—Հին հայկական ձեռագրերում բազմաթիվ են նույնպես այս կամ այն հին մատենագրերից առանձին հատվածների հասպալման դեպքեր: Դրա պատճառը հիմնականում յերկու յե—մեկ, վոր նյութի պակասությունը հնարավորություն չի տալիս ընդորինակել տվյալ մատենագրի վորջ աշխատությունը և ընդորինակող գրիչը նպատակահարմար և համարում իր կարծիքով ավելորդ, յերկրորդական արժեք ունեցող մասերը կրճատել, իսկ մյուսը—յերբ տվյալ աշխատության առանձին հատվածները, յերբեմն անգամ գլուխներ խորթ են համարվում տվյալ ժամանակաշրջանի իրավական նորմաներին և պահանջվում և նրանց համար խորթ համարված մասերը դուրս հանել: Առաջին դեպքի համար կարելի յե մատնացույց տնել Սոկրատի պատմությունը և «Աշխարհացոյց»-ը, վորոնք մեղ հասել են յերկու խմբագրություններով—համառոտ և ընդարձակ, իսկ յերկրորդ դեպքի համար—Շիրակացու «Տիեզերագիտության» տեքստը: Վերջինից, ինչպես պարզվում և մեր մատենագրանի մի ձեռագրում պահված «Տիեզերագիտության» նախնական տեքստի ընդորինակում յից, կրճատվել և մոտ 23 տեղում: Կրճատված են գլխավորապես այն տեղերը, վորոնք համարվել են հակաքրիստոնեական: Կարելի յե բերել մի որինակ՝

«Արդ ահա հասաք ի կէտն ոչ դուզնաքեայ, այլ ի մեծն և յահգին յերկինն վերին, որում Յոյնք եթեր կարգացին, և Գաղղէացիք հուր թաղկեալ ասացին, որում և բազումք յեկեղեցւոյ հաւանեցան: Թէպէտ և չարաց փիլիսոփայիցն ոչ թուեցաւ հաճոյ, բայց մեղ աւելորդ է գնոցոցն ճառել, լքեալ թողցուք զխոստեալսն...»:

Անանիայի Շիրակունւոյ Մնացորդք բանից, Հրատ. Գ. Պատկանյանի, «Յաղագս երկնի» գլուխը (եջ 35):

«Արդ՝ ահա հասաք ի կէտն ոչ ի դուզնոքեա, այլ ի մեծ և ահագին երկինն վերին, որում յոյնք եթերն կարգացին և հելլենացիք հուր թաղկալ ասացին, զորս և բազումք յեկեղեցոյ հաւանեցան: Թէպէտ և չարաց փիլիսոփաացն ոչ թուեցաւ հաճոյ լքանզի կէսքն ի նոցանէ երկինս բազումս և աշխարհս անհամարս ասացին. և կէսք ի նոցանէ ի մի տարր երկնի գերկինս ամենայն ձուլեալ ասացին. և զնիւթոյն ասացին՝ եթէ է այլ իմն բնութիւն պարզ, աւտար ի չորից բնութեանց, զի ոչ հուր է և ոչ աւղ, ոչ հող և ոչ ջուր,

այլ այլ իմն է, ասեն լուսաւոր և խիստ որպէս զբնութիւն պաղպաղակի և կամ որպէս զվանակն է ասին՝ եթէ ի ջրոց ոչ պաղեալ խոտանան՝ մեծաւ հաստատուն կցուածով առնու զալ ի կերպարանս ականց պատուականաց. և ասեն եթէ վանակն պայծառ լուսաւորութեան աւդոյ և ջրոյ, յորոց առնուն նորա զաւրինակն նիւթոյ հաստատութեանն: Բայց ինձ արդարեւ ծաղու և եպերանաց արժանի թուին, որք զանձինս առ իմաստունս ունէին և յիմարեցան: Որք զերկին և զերկիր անսկիզբն և անկատար ասացին, որպէս ոք զի տեսանիցէ զիւր բոլորակ դրոշմեալ յումէ և իցէ. և վասն զի ոչ էր ինքն ի տեղն, յորժամ հանաւ զիւրն բոլորակ. և չերևի թէ ուստի իցէ սկսեալ և կարծիցէ թէ անսկիզբն է: Բայց պարտ է նկատել մտաւք, եթէ որ էհան զնա, անդրէն արար նման սկիզբն և նոյն բովանդակեաց զնա կատարամբ]: Եւ արդ՝ աւելորդ է մեզ վասն նոցա յերկրարանել, լքեալ թողցուք խոտեալսն...»:

Մեր մատենադարանի թիվ
2180 ձեռագիր, թերթ 481 բ.:

Չակերտավոր փակագծի մեջ յեղած ամբողջ հատվածը, ինչպես տեսնում ենք, Շիրակացու տեքստից կրճատվել է: Այն ժամանակ, յերբ քրիստոնեական յեկեղեցին Հայաստանում ևս ստեղծում և իր անշարժ կրոնական գոգմաները, նա այդ տեսանկյունով վերանայում և հրապարակի վրա յեղած բոլոր տեսակ գրա-

կանությունը: Վորոշ աշխատություններ նա անհրաժեշտ է համարում ամբողջապես դուրս հանել, վորոշ աշխատություններից նա կրճատում է և վորոշ աշխատություններ հիմնովին խմբազրման յենթարկում: Շիրակացու աշխատությունները ևս յենթարկվել են այդպիսի վերանայման:

Անհրաժեշտ է նշել, վոր մեզ հասել են հակաքրեստոնեական համարված վորոշ գրականության ցուցակներ: Այդպես՝ մեր մատենադարանի թիվ 1869 ձեռագրում, վորն ընդորինակված է Անդրեաս գրչի կողմից 1585 թվականին, բերված է հետևյալ ցուցակը.

«Այս են անուանք .ԺԶ. սուտ գրոցն, որ եկեալ (են) է հերձուածոդ ասորոցն և ոչ է յուղղափառ ասորոցն. իմանայք՝ որ է այս՝ Ադամայ կտակն, Ճիռն աւրհնութեան, Փիփիեանն, Գորտոսակն, Կիրակոսակն, Ղոսիմուն, Պետրոսի տեսիլն, Դիաթեկն, Աստուածածնին պատմութիւն, Սեբեոսն (ընդգծումն իմն է:—Ա. Ա.), Փիւրհոնացիքն, Մանկութիւն տեառն, Լուսավորչին տեսիլքն, զԱնթագգելի մատեանն, Գրիգորի և Բարսեղի հարցմունքն, զՄանեայ մեկնութիւն (ն) աւետարանի: Եւ որ հաւատայ նոցալ նդովի»:

գ) Գրչական աղավաղումներ:— Այս տիպի աղավաղումների պատճառը գլխավորապես ընդորինակվող տեքստի վատ ընթերցման և կամ թե չե ընդորինակող գրչի անփութության հետեանքով է: Հին հայկական տեքստերը, ինչպես ասել ենք արդեն, բառանջատում չունեն, և, բացի այդ, պատահում է, վոր ձեռագիրը ջրի մեջ ընկնելով, կամ արևի տակ յերկար մնալով դժվար ընթեռնելի յեն դառնում: Նման տեքստերն ընդորինակող գրչը, պարզ է, վոր պիտի թույլ տա և տալիս է, գրչական վորոշ սխալներ: Տեքստերում յեղած նման սխալները վերջ տալու համար ընդունված է կազմել մատենագրերի գիտական, համեմատական տեքստը՝ տեքստից ներքե բերելով այն բոլոր տարբեր ընթերցումները, վորոնք նկատվում են տարբեր ձեռագրերում: Աղավաղումների այս տեսակն ավելի լավ պատկերացնելու համար այնհրաժեշտ ենք համարում բերել մի քանի որինակներ՝

«...ոմանք ասացին զգմանէ
(այսինքն՝ «յաղագս կաթին
ծրոյ»—Ա. Ա.) թէ ճանապարհ
է հին, արեգական հետ...»:
(Պատկ. հրատ. եջ 48):

Պիտի լինի «...ոմանք ասացին
զգմանէ թէ՛ ճանապարհ է
դա հին արեգական հետք»:

«...ամեք՝ թէ ամենայն
դպալութիւնքս վերինք և ներ-
քինք ունին խառնուած միա-
բանութեան առ իրեարս»:
(Պատկ. հրատ., եջ 48):

«...ասեմք՝ թե ամենայն գա-
լացութիւնք վերինք և ներքինք
խառնուած միաբանութեան ու-
նին առ իրեարս»:

Յերկարգիր

Բոլորգիր

Նույր

Մ - Մ

Ղ - Ղ

ս - ո

Գ - Դ

Ի - Բ

Բ - Բ

Յ - Յ

Լո - տ

Ղ - Հ

Ի - Ի

սյ - ալ

Ղ - Ղ

Ձ - Ձ

Է - Է

ժ - Կ

առ - առ

ա - ա

Վ - Վ

Ֆ - Գ

Է - Է

ո - տ

Խ - Խ

Ն - Ն

Գ - Դ

Ղ - Ղ

Ծ - Ժ

ա - տ

Ղ - Լ

Ո - Ո

Կ - Կ

Է - Է

Ք - Բ

Ժ - Ժ

ռ - ա

(Ժ Կատ)

Նկ. 27.

Ընդորինակող գրիչները սխալ են կարդում իրենց արտա-
գրած այս կամ այն տեքստը, նրանց կատարած սխալը մտնում է

ձեռագրի մեջ և նրա որգանական մաս դառնալու քաղաքացիութիւնն և ձեռք բերում: Գրիչների բաց թողած անա այս սխալները շատ հաճախ հիմք են դառնում վորոշ ուսումնասիրողների մոտ՝ սխալ յեզրակացութիւններ հանելու: Գրչական այս աղավաղումներից աղատվելու համար հայկական մատենագրերից մի քանիսը հրատարակվել և ձեռագրական համեմատութիւններով (Ագաթանգեղոս, Խորենացի): Սակայն սա դեռ հայկական աղբյուրների գիտական հրատարակութեան սկիզբն է միայն: Դեռ մեր մյուս աղբյուրները սպասում են հերթի: Հայ ժողովըրդի պատմութեան ուսումնասիրութեամբ զբաղվող մասնագետների համար անհրաժեշտութիւնն է ոգտագործել սկզբնաղբյուրները:

Բացի նշված աղավաղումներից, պատահում են ձեռագրերում թերթերի հետևառաջութիւնից կամ պակասած թերթերի հետևանքով առաջացած աղավաղումներ: Նախնական ձեռագրում թերթերը խառնվում են, կամ թերթերից ընկնում են, իսկ ընդորինակող գրիչն անուշադրութեամբ ձեռագրում յեղած թերթերի հետևողականութեամբ արտագրում է, չի նշում պակաս թերթերը, վորի պատճառով հետագայում տեքստը աղճատման է յենթարկվում: Ուսումնասիրելիս՝ անհրաժեշտ է սկզնաղբյուրների ամբողջականութեան վրա լուրջ ուշադրութիւն դարձնել:

15. ՁԵՌԱԳՐԻ ՍԻԳՆԱՏՈՒՐԱՅԻ ԼՐԱՑՈՒՄԸ

Ձեռագրի ուսումնասիրութեամբ զբաղվող յուրաքանչյուր մասնագետ պարտավոր է տալ իր ոգտագործած ձեռագրի նկարագրութիւնը, կամ ինչպես ընդունված է ասել, լրացնել ձեռագրի սիգնատուրան: Ձեռագրերի սիգնատուրան լրացվում է յերկու ձևով—համառոտ և ընդարձակ:

Ձեռագրի համառոտ նկարագրութեան ժամանակ նշվում են՝ ձեռագրի համարը, բովանդակութիւնը, գրիչը, գրչութեան վայրը, թվականը և գրութիւնը:

Ձեռագրի ընդարձակ նկարագրութեան ժամանակ ուսումնասիրողը պարտավոր է մանրամասն պատասխանել հետևյալ հարցերին.—

1) Ձեռագրի համարը:— Նշվում է վոչ միայն ձեռագրի ներկա նոր համարը, այլև հինը, յիթե իհարկե այգպիսի համար ձեռագիրն առաջներում ունեցել է:

2. Վերնագիրը:— Գրվում է ձեռագրում յեղած տվյալ աշխատ-

տության վերնագիրը: Յեթե ձեռագրի մեջ մտնում են մի քանի նյութեր, այն դեպքում ձեռագիրը համարվում է ժողովածու և տրվում է նրա մեջ յեղած նյութերի բովանդակությունը (որինակ՝ 1-ա—13-ա—Ժամանակագրութիւն Սամուէլի Անեցւոյ, 18-ը—24-ա—Պատմութիւն Կիրակոսի Գանձակեցւոյ, 24-ը—72-ա—Արիստոտելի Պերի Արմենիաս):

3) Թերթեր:—Ձեռագրերը համարակալվում են սովորաբար վոչ թե եջերով, այլ թերթերով: Նկարագրության ժամանակ պիտի տալ թերթերի ընդհանուր քանակը: Վորևե կապակցությամբ թերթերի առանձին յերեսը ցույց տալու դեպքում՝ առաջին յերեսի համար գրվում է «ա» (կամ լատինական ձ), իսկ մյուս յերեսի համար—«բ» (լատինական v) տառերը: Այսպես՝ 64-ա (=64-ըդ թերթի առաջին յերեսը), 64-ը (=64-ըդ թերթի շուռ տված յերեսը):

4. Պրակներ:—Հնում ձեռագրերը գրվել են վոչ թե կազմված գրքերով, այլ պրակներով, վոր հետո միացվել և կազմվել են՝ հաշվելով տվյալ կազմի մեջ յեղած պրակների քանակը: Անհրաժեշտ է նշել ահա այդ պրակների քանակը:

5. Մեծութունը:—Նշվում է ձեռագրի լայնությունը, յերկաւությունը և հաստությունը՝ սանտիմետրներով:

6. Նյութը:—Հայկական ձեռագրերի հիմնական նյութը թուղթ է կամ մագաղաթ, ըստ վորում, նշվում է դրանց գույնը.—յենթադրենք՝ դեղին գույնի մագաղաթ, կապտագույն թուղթ և այլն:

7. Կազմը:—Նշվում է կազմը ինչ նյութից լինելը,—կաշեպատ տախտակ և, կարտոն և, հասարակ հաստ թուղթ և և այլն: Յեթե կազմին կպցրած է լինում կտոր՝ նշվում են առաջին մասին:

8. Պահպանակ:—Պահպանակ կոչվում են ձեռագրի այն թերթերը, վորոնք գրվում են կազմի մեջ՝ ձեռագրի տեքստը պաշտպանելու համար: Ձեռագրերի մեծ մասի մեջ վորպիս պահպանակ գործ են ածված հին ձեռագրերի պատառիկներ: Յեթե պահպանակի վրա կան գրեր, պիտի աշխատել պարզել նրանց բովանդակությունը և նշել սիգնատուրայում:

9. Ձեռագրի վիճակը:—Պիտի նշել՝ ձեռագիրը բավարար վիճակում է, ֆլասված է, քայքայված է: Յեթե ֆլասված է՝ պիտի նշել ֆլասվածքի չափը և այն մասին թե ձեռագրի վոր մասումն է ֆլասվածքը:

10. Դրութունը:—Կարճ նշվում է՝ միասյուն և, յերկսյուն, թե յեռասյուն և: Վերջինս հաղվագեալ և հայկական ձեռագրերում:

11. Գասարկ քղբեր:— Յեթե կան ձեռագրերում դատարկ թղթեր՝ նշվում են նրանց համարները:

12. Տոգեր:— Քանի տող ե գտնվում ձեռագրի մի եջում: Յեթե եջերում նկատվում են տողերի քանակի տարբերություններ, վերցվում ե նրանց միջին թիվը:

13. Գծումներ:— Յեթե գծումը ճնշումով ե՝ նշվում ե այդ մասին քարտում:

14. Բառանջատում:— Ձեռագրերի տեքստում բառանջատում կատարված ե, թե վոչ: Պիտի կարճ պատասխանել «այո» կամ «վոչ»

15. Գիր:— Ձեռագիրն ինչ գրով ե գրված—մեսրոպյան յերկաթագիր ե, միջին մեսրոպյան գիր ե, բոլորգիր ե, թե նոտը ե:

16. Զարդագրություն:— Այստեղ անհրաժեշտ ե տալ ծանոթություն ձեռագրի մանրանկարչական արժեքի մասին—ինչ գույնի թանաքով են գրված վերնագրերը ե ինչպիսի զարդագրերով (թռչնագրեր, ծաղկագրեր), կան արդյոք խորաններ ե կիսախորաններ ե ինչ մանրանկարչական արժեք են ներկայացնում, ինչ շկուլայի յեն վերաբերում ե այլն:

17. Գրիչ:— Ով ե գրել տվյալ ձեռագիրը: Յեթե ձեռագրի գրիչները մի քանի հոգի յեն, պիտի հիշել բոլորի անունները: Յեթե ձեռագիրն ինքնագիր ե, այսինքն՝ գրված ե աշխատություն հեղինակի կողմից, հիշվում ե այդ մասին:

18. Ծաղկոգ:— Խոսքը ձեռագրի նկարչի մասին ե: Յերբեմն՝ ձեռագրի գրիչը հանդիսանում ե նաև ծաղկողը, վորի մասին պիտի հիշել: Պատահում են դեպքեր, յերբ ձեռագիրը գրելուց մի քանի դար հետո յեն տալիս ձեռագիրը ծաղկելու (զարդանկարելու), ուստի ե անհրաժեշտ ե նշել ձեռագրի ծաղկելու ժամանակը:

19. Կազմող:— Յեթե հիշատակարանից հնարավոր ե դառնում պարզել ձեռագրի կազմելու ժամանակը, պիտի նշել այդ մասին:

20. Նորոգող:— Ձեռագրի նորոգողները սովորաբար թողնում են իրենց հիշատակագրությունները, վորոնցից պիտի պարզել ե նշել նորոգողի անունը ե ժամանակը:

21. Սեպցող:— Ձեռագրերի մեծ մասը գրվել են առանձին մարդկանց պատվերներով, վորոնք պահանջել են գրիչներից հիշել իրենց անունները ձեռագրի հիշատակարանում:

22. Ժամանակ:— Նշվում ե այն ժամանակը, վորը տալիս ե ձեռագրի ընդորինակող գրիչը: Փակագծում պետք ե տալ նաև մեր ներկա թվականը: Յեթե ձեռագիրը գրվել ե մի քանի տարվա ընթացքում՝ պիտի նշել այդ տևողությունը:

23. Տեղը:— Դրչության վայրը նշելիս՝ պիտի հիշել թե վոր շրջանի, վոր քաղաքում կամ գյուղում և գրվել:

24. Հիւանդանոցում յեղ հիւանդագրութիւնը:— Նշվում և ձեռագրի այն եղերի համարը, ուր գտնվում և գրչի հիշատակարանը կամ ուշ շրջանում ձեռագրի եղերի վրա արված հիշատակագրութիւնները: Ձեռագրի ավելի ընդարձակ բնութագրման ժամանակ արտագրվում են նաև հիշատակարանները և հիշատակագրութիւնները:

25. Ծանոթութիւններ յեղ տեղեկութիւններ:— Այստեղ գլխավորապես տրվում և տվյալ ձեռագրի համառոտ պատմութիւնը— մինչև մատենագրանի ձեռագրերի ժողովածույի մեջ մտնելը ինչ ինչ մարդկանց յոտ և գտնվել, վոր ժամանակներում, նա բանասիրության մեջ հայտնի յե թե վոչ և յեթե հայտնի յե ինչ չափով, ինչ կապակցութեամբ և այլն:

ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿԸ

1. Акад. Н. Я. Марр, Новые археологические данные о постройках типа Ерееруйской базилики (З. В. О. XIX).
2. Его же, Надгробный камень из Семиречия (З. В. О. VIII).
3. Акад. В. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, Москва, 1918 г., стр. 44—50.
4. Акад. И. А. Орбели, Багаванская надпись (см. „Христ. Восток“ т. II, стр. 138—142).
5. Հ. Տաշեան, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, Վիեննա, 1898:
6. Պրոֆ. Հ. Աճառյան, Հայկական գիրը:
7. Իսահակ Յարութիւնեանց, Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892թ. (յիւրկրորդ մասը):
8. Դ. Զարրհանալեան, Հայկական հին գրութիւն, Վենետիկ, 1886 (հայ գրչագիրք գրութիւն):
9. Проф. Шанидзе и И. Абуладзе, О новораскрытом албанском алфавите, Тбилиси, 1898 г.
10. N. Karamiantz, Verzeichniss der arm. Hss. etc., Berlin, 1888.
11. Կ. Ղաֆազարյան. Հայկական գրի սկզբնական տեսակները, Յերե-վան, 1939 թ.

ԲՈՎԱՆԴԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

	Եջ
Ներածություն	3
1. Նախամեարդյան գրականության հարցը	6
2. Հայկական գրության հնագույն նմուշները	12
3. Հայ գրիչները	18
4. Հայկական գրերի տեսակավորումը	24
5. Յերկաթագիրը և նրա բնորոշ հատկանիշները	26
6. Բուրգերը	33
7. Նորագիրը և շղագիրը	34
8. Համառոտագրությունները	36
9. Դադարագրերը	38
10. Ծածկագրության հիմնական տեսակները	42
11. Թվերի գործածությունը հայկական գրականության մեջ	49
12. Կետադրությունը հայկական ձևագրերում	52
13. Մանրանկարչությունը	55
14. Փոփոխությունները և աղավաղումները հայկական ձևագրերի նախնական տեքստերում	59
15. Ձևագրի սիգնատուրայի լրացումը	65
16. Դրականության ցանկը	69

Պատ. խմբագիր՝ Ա. Դ. Ղազարյան
Տեխ. խմբագիր՝ Զ. Մարտիրոսյան
Սրբագրիչ՝ Մ. Հակոբյան
Կանաչու սրբագրիչ՝ Ս. Բաբայան
Գլավիտի լրագրիչ Ե 1131, պատ. 267, տիրաժ 1000

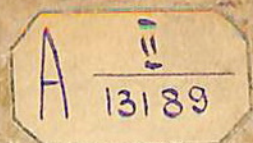
Պետհամալսարանի Հրատարակչության տպարան, Յեքեան, Արմավիր 104.

գլխ. հիմնարար գիտ. գրադ.

FL0012944

ԳԻՆԸ 3-ՌՈՒՔԼԻ 304.

13189

11002